

ORRI VÉSTEINSSON

UPPHAF MÁLDAGABÓKA OG STJÓRNSÝSLU BISKUPA

Nýjar athuganir á Kirknatali Páls biskups

1. Inngangur

TIL ER Í NOKKRUM HANDRITUM frá sautjándu öld skrá yfir kirkjur og firði í Skálholtsbiskupsdæmi sem með góðum rökum hefur verið rakin aftur til þess er Páll biskup Jónsson lét telja kirkjur og prestskyldir í biskupsdæmi sínu um aldamótin 1200.¹

Kirknatalið var fyrst gefið út af Kristian Kálund (Kálund 1877, 380–395, sbr. Kálund 1986, 135–144) eftir þremur gerðum sem varðveittar eru í handritinu AM 214 8vo, en hann taldi það vera frá sextándu öld enda í því taldar kirkjur sem fyrst voru stofnaðar á seinni hluta þeirrar aldar. Jón forni Þorkelsson gaf það aftur út 1923 (*DI* 12, 1–15) og þá enn fremur eftir handritinu JS 390 8vo, en hann færði rök fyrir því að talið stafaði frá biskupstíð Páls Jónssonar og væri frá því um 1200. Ólafur Lárusson hlóð að þeirri skoðun ítarlegum rökum í grein sem birtist í *Skírmi* 1925, og hefur hún staðið óhöggðu síðan (sbr. Sveinn Víkingur 1970). Sveinbjörn Rafnsson gaf kirknatalið út enn að nýju 1993 (Sveinbjörn Rafnsson 1993, 68–117) og jók við handriti, Stockh. Papp. 8vo nr. 25, en útgáfa hans er að því leyti aðgengilegust að hún sýnir texta fjögurra gerða í samhliða dálkum og gerir auðvelt að átta sig á þeim mun sem á er. Sveinbjörn er í höfuðdráttum sammála Ólafi Lárussyni en gengur þó lengra í að ákvarða hvaða kirkjum hefur verið bætt við hið upphaflega kirknatal, og birtir endurgerð sína af því eins og hann álítur að það hafi verið sett saman í öndverðu.

1 Grein þessi er samin undir merkjum verkefnisins Gröf og dauði á Íslandi í 1150 ár sem nýtur styrks frá Rannís 2011–2013, en viðfangsefni þess er m.a. að kortleggja fjölda kirkna á Íslandi frá einni öld til annarrar.

Vandinn sem notendur og skýrendur kirknatalesins eiga við að etja er að ákvarða hvaða kirkjur stóðu í því upphaflega. Allar fjórar gerðir hafa fleiri kirkjur en þær 220 sem *Páls saga* segir að taldar hafi verið um 1200 (*ÍF* 16, 313), en sú tala hefur einnig verið í sameiginlegu forriti hinna varðveittu gerða kirknatalesins. Hins vegar er samræmi gerðanna ekki þannig að auðvelt sé að aðgreina viðbæturnar frá hinni upphaflegu skrá. Ólafi Lárussyni var fyrst og fremst umhugað um að sýna fram á að skráin væri, sem ritverk, frá tíma Páls biskups, en hann gerði sér grein fyrir að einstakar kirkjur gætu hafa verið felldar út jafnframt því sem öðrum hefur augljóslega verið bætt við (Ólafur Lárusson 1925, 27). Sé svo má velta fyrir sér hvaða gildi skráin hefur sem heimild um einstakar kirkjur: getum við treyst því að kirkja sem stendur í kirknatalinu hafi í raun og veru haft prestskyld um 1200?

Sveinn Víkingur og Sveinbjörn Rafnsson töldu báðir að úr þessu mætti leysa einfaldlega með því að skilja þær kirkjur frá sem ofaukið væri, og að með því myndi listi Páls afhjúpast. Tvennt í þessu samhengi þarfnast þó frekari umræðu. Í fyrsta lagi tóku þeir ekki með í reikninginn að bæði eru heimildir um að yngri prestskyldarkirkjur hafi komið til og sömuleiðis að eldri hafi misst prestskyld. Sú saga er því flóknari og fjölskrúðugri en þeir gerðu ráð fyrir. Í öðru lagi hafa hvorki þeir né Jón forni eða Ólafur gert nóg samlega grein fyrir þróunarsögu skjalsins þannig að á því sé byggjandi í rannsóknnum á íslenskrri kirkju- og byggðasögu. Aukinn skilningur á þessum athugunarefnum skiptir sköpum um hvort vænta megi þess að endurgera hinn upphaflega texta. Hér skal reynt að ráða bót á og færð rök fyrir því að sameiginlegt forrit hinna varðveittu gerða sé skjal sem hafi verið virkt í stjórnslu Skálholtsbiskupa á þrettánda og fjórtánda öld, þegar uppfærslu þess var hætt og það úreltist með tilkomu máldagabóka.

2. Gerðir kirknatalesins

Sveinbjörn Rafnsson gerir grein fyrir varðveittum handritum kirknatalesins í útgáfu sinni og byggir ég á henni. Ekki skal ég útiloka að nákvæmari textafræðileg rannsókn skili frekari niðurstöðum, auk þess sem hugsanlega mætti gera sér mat úr því að bera kirknatalið saman við önnur fjarðatöl sem varðveitt eru. Hér er sjónum hins vegar beint að innihaldinu, þ.e. þeim

kirkjum sem í talinu eru, og samanburði við þær vísbendingar aðrar sem til eru um það.

Fyrst er að átta sig á mun gerðanna fjögurra. Varðveittar afskriftir eru í raun fimm, en tvær þeirra (báðar í AM 214 8vo, a og b) eru eftir sama forriti sem brot er einnig varðveitt af í sama handriti; Sveinbjörn birtir aðra þeirra og kallar A, afskrift Árna Magnússonar, en hin er með hendi Helga Grímssonar frá um 1665. Önnur gerð kirknatsins, sem Sveinbjörn kallar B, er skrifuð 1619 með hendi Björns Jónssonar á Skarðsá. Hún er varðveitt í AM 218 8vo cα, en í cβ er uppskrift Árna Magnússonar á sama texta. Þriðju gerð talsins gefur Sveinbjörn út í fyrsta sinn, auðkennd C og varðveitt í Stockh. Papp. 8vo nr. 25. Hún nær þó aðeins til Austfirðingafjórðungs og hluta Sunnlendingafjórðungs, og er þar á ofan mjög ágripskennd. Hún sleppir fjórðunum algjörlega og hefur engar kirkjur umfram hinar gerðirnar, utan þess áhugaverða fróðleiks að kirkja hafi verið undir Ármannsfelli þar sem fjórðungsþing Sunnlendinga kom saman, en nú séu „eckí effter nema totternar Audar.“ (Sveinbjörn Rafnsson 1993, 99). Auk þess vantar í hana margar kirkjur á þeim svæðum sem hún þó tekur til og virðist lítið upp úr eyðunum leggjandi, enda bendir Sveinbjörn á að afskriftin sé gerð eftir illlæsilegu forriti og mori í villum og misskilningi (Sveinbjörn Rafnsson 1993, 73–74). Þótt gerð þessi sé sýnilega runnin frá frumlegra forriti en þekktja má af hinum gerðunum telst hún svo brjáluð að gildi hennar fyrir þróunarsögu kirknatsins er lítið sem ekkert.

Fjórða og síðasta gerð kirknatsins, sem varðveitt er í átjándu aldar handritinu JS 390 8vo og auðkennd D af Sveinbirni, sker sig frá A- og B-gerð því að hún ber þess skýr merki að tilraun hefur verið gerð til þess að uppfæra hana miðað við raunverulegar aðstæður, eins og kirkjuskipanin varð eftir umrót síðaskiptanna. Umfram A og B hefur hún Skeggjastaði á Langanesströnd (eins og raunar C einnig), Skriðuklaustur, Berufjörð og Háls í Hamarsfirði, Hof og Sandfell í Öræfum, Landakirkju í Vestmannaeyjum (byggð 1573, sbr. *Alþingisbækur Íslands* 4, 27) og Oddgeirshóla í Flóa, auk nýju kirknanna fjögurra á Snæfellsnesi sem stofnaðar voru eftir 1563 (einnig í A og B). Hún fellir hins vegar úr kirkjur á Svínafelli í Öræfum, í Hörgsdal, Svínadal í Skaftártungu, Pétursey, Ásólfsskála, Gegnishólum í Flóa, á Esjubergi og Hofi á Kjalarnesi, Eyri í Kjós, Kroppi í Borgarfirði, í Haffjarðarey og á Saxahvoli, en engin þessara

kirkna hafði prestskyld þegar komið var fram á síðasta fjórðung sextándu aldar. Þótt gerðin standi þannig miklu nær raunverulegri kirkjuskipan eftir siðaskipti en hinar tvær hefur endurskoðunin alls ekki tekist fullkomlega, enda heldur hún inni nokkrum kirkjum sem afar ólíklega eða ekki höfðu prestskyld eftir siðaskipti (Knappafell og Rauðalækur í Örfasveit, Skarð eystra á Rangárvöllum, Jólgeirsstaðir í Holtum og annar Laugardalurinn í Biskupstungum), auk þess sem vel þekktar sóknarkirkjur á borð við Hóla í Grímsnesi og Úlfjótsvatn í Grafningi eru ekki teknar upp fremur en í hinum gerðunum. Það er á hinn bóginn augljós vangá skrifarans að sleppa Hofi og Refstöðum í Vopnafirði, sem sést af því að samtala kirkna í Austfirðingafjórðungi er sögð vera 49 en einungis 48 kirkjur eru þó taldar í raun; Skriðuklaustur virðist innskot og félli allt í ljúfa löð ef gert væri ráð fyrir Hofi og Refstöðum. Með slíkri breytingu munar þremur kirkjum í Austfirðingafjórðungi að D-gerðin samsvari *Gíslamáldögum* frá um 1570: Knappafelli og Rauðalæk er ofaukið en Skarð á Meðallandi vantar (sem stafað gæti af því að gerðin sé yngri en frá 1750, þegar Skarðskirkja var flutt í Hólmasel (Sveinn Niélsson 1949–1951, 47)). Í Sunnlendingafjórðungi skeikar um átta kirkjur hið minnsta: ofaukið er Skarði eystra, Jólgeirsstöðum og öðrum Laugardalnum, en Ásólfsskála, aðra kirkjuna í Vestmannaeyjum, Klausturhóla, Úlfjótsvatn og Hvalsnes vantar, auk þess sem kirkjur á Hlíðarenda og í Snjallshöfða, sem eru taldar hálfkirkjur í *Gíslamáldögum*, eru með. Í Vestfirðingafjórðungi eru D-gerð og sóknarkirkjval *Gíslamáldaga* samhljóma. Þar sem Sauðlauksdal ætti að telja stendur raunar „Kirkia í Bæ“ en B-gerðin hefur „Kirkia I dal“, og er sýnilega ritvilla enda kirkja í Saurbæ þegar talin. Varla er hægt að draga þá ályktun að sá sem breytti D-gerðinni hafi verið kunnugri Vestanlands en sunnan því að fyrir utan breytingarnar á kirkjuskipan á Snæfellsnesi 1563, sem allar gerðir taka með í reikninginn, var kirknaskipan sýnu stöðugri í Vestfirðingafjórðungi en í hinum fjórðungunum tveimur eftir miðja fjórtándu öld, enda minnstur munur milli gerðanna yfirleitt í þeim fjórðungi. Nær er að halda að D-gerð vitni um kunnugleika Austanlands, enda er þar mestu breytt til samtíðarhorfs samanborið við A- og B-gerð, þó einnig séu gerðar breytingar sem byggja á traustri þekkingu sumsstaðar í Sunnlendingafjórðungi, t.d. í Flóa og á Kjalarnesi. Um það má sannfærast enn frekar ef skoðaðar eru leiðréttingar D-gerðar á villum í forriti sínu en það hefur staðið næst B. Höfundur D-gerðar gerir viðbætur (eykur

við Bakkafirði, sem hinar skortir), leiðréttir leshætti forritsins í svigum (t.d. „Sudeijafjórður (Seidisf:)“) og leiðréttir summsstaðar, eða færir til samtímahorfs, athugasemdalaust (t.d. „Gerpír“ fyrir „Greypír“ og „Vöðlavík“ fyrir „Krossavík“). D-gerð Austfirðingafjórðungs er því nánast villulaus – einasta að Skarðsfjórður fellur niður í annars vel heppnaðri atlögu að því að leiðréttu textann um Horn og Hornafjörð –, en í Sunnlendingafjórðungi eru bæði teknar upp villur úr forritinu og gerðar leiðréttingar sem ekki heppnast. Höfundur D skrifar réttilega „Haukadal“ þar sem A- og B-gerðir hafa „Hofdadal“ en hefur hins vegar „Stora hinum vestra“ þar sem A og B hafa „skardi hinu vestra“, „Reikiahlið“ fyrir Reykjadal, „Kveraa“ fyrir Knörr, og hann hefur aldeilis bugast fyrir Urthvalafirði, sem nokkur vorkunn er, þar sem hann skrifar „Miklafiordur (Luthallafiordur)“. Þá hefur hann, eins og höfundur B-gerðar, „Brandzlækur“ fyrir Brjánslæk, og sýnir þetta allt að þótt að sá sem skrifaði D þættist vita eitt og annað um Suðurland þá hefur það ekki allt verið traust, og að þekking hans er minnst um Vestfirðingafjórðung en alltraust um Austfirðingafjórðung. Þessi niðurstaða kemur vel heim og saman við þá tilgátu Sveinbjarnar Rafnssonar að D-gerð sé rituð af séra Halldóri Gíslasyni á Desjarmýri (1718–1772) (Sveinbjörn Rafnsson 1993, 75).

Eins og Sveinbjörn bendir á er margt sem sýnir að D-gerðin stendur nær B- en A-gerð. Til frekara vitnis má telja að öfugt við A-gerð hafa bæði B- og D-gerð Sauðlauksdal, Laugarbrekku, Hjarðarholt, Ingunnarstaði, Kirkjuból á Rosmhalanesi, Árbæ í Holtum, Skúmsstaði í Landeyjum, Ás í Fellum og Njarðvík á Austfjörðum, en sleppa Saxahvoli, Haffjarðarey og Hvalsnesi sem A hefur. Frávik D frá B má öll rekja til þeirrar viðleitni höfundar D-gerðar að færa skrána til samtímahorfs, en fyrir vikið hefur hún takmarkað gildi fyrir endurgerð upphaflega textans nema að því leyti sem hún getur skýrt vafaatriði varðandi B-gerðina.

3. Breytingar á kirkjuskipan á Snæfellsnesi á sextánda öld og aldur hinna varðveittu gerða kirknatalesins

Inn í allar gerðir kirknatalesins hafa verið færðar þær breytingar sem gerðar voru á kirkjuskipan á Snæfellsnesi 1563. Í B og D hafa þessar breytingar verið færðar skipulega inn á réttum stöðum, aflagðar kirkjur felldar út

og aðrar nýstofnaðar færðar inn. Meðal þeirra fyrrnefndu er kirkjan á Rauðamel ytra, en samkvæmt skipan Páls hirðstjóra og Gísla biskups um kirkjur á Snæfellsnesi frá 27. september 1563 (*DI* 14, 152–155) skyldi hún lögð niður – raunar eru ekki ótvíræðar heimildir um kirkju þar fyrir þann tíma – en ný byggð í Hrossholti í stað Haffjarðareyjarkirkju (*DI* 14, 153). Það virðist hins vegar aldrei hafa komið til framkvæmda og var kirkja á Rauðamel orðin arftaki Haffjarðareyjarkirkju fyrir lok sextánda aldar (Lbs 108 4to, bl. 522; Jón Halldórsson 1903–1910, 133). Ekki er þó útilokað að Rauðamels hafi verið getið í þrettánda aldar gerð kirknatalsins því að kirkja var þá á Rauðamel syðra, og bjó þar presturinn Sölvi Jörundarson árið 1222 (*Biskupasögur* 1, 539). Til er fornlegur máldagi hálfkirkju á Rauðamel (*DI* 2, 114) og kirkja á Rauðamel var vígð af Sveini biskupi 1473 (*Skarðsárannáll, Annálar 1400–1800* 1, 67), en af hvorugri heimildinni er ljóst við hvorn Rauðamelinn er átt. Kirkjan á Rauðamel syðra er hins vegar vel þekkt hálfkirkja í heimildum frá seinni hluta sextánda aldar (*DI* 14, 154; Lbs 108 4to, bl. 521) og gæti máldaginn því sem best átt við hana. Það er því ekki óhugsandi að Rauðamelur syðri hafi staðið í skránni upphaflega, eins og nokkrar aðrar kirkjur með litla heimanfylgju sem síðan virðast hafa misst prestskyld snemma (t.d. Hof á Kjalarnesi, Gegnishólar í Flóa og Svínadalur í Skaftártungu). Á móti því mælir að höfundur A-gerðar skýtur Rauðamel inn á vitlausum stað (á milli Ingjaldshóls og Fróðár), og bendir það til að Rauðamelur sé viðbót sem ekki hafi staðið í miðaldagerðum talsins. Þetta sýnir enn fremur að höfundar A- og B-gerða talsins hafa ekki einungis stuðst við skipanina frá 1563 heldur annað hvort vitað betur um Rauðamel eða haft fyrir sér aðra heimild um kirkjustofnun þar. Hún gæti þá hafa orðið um 1570 því síðasti presturinn í Haffjarðarey fór þaðan 1568 (*DI* 15, 108), og eru gerðirnar þá að minnsta kosti yngri en það. Einnig mætti þó hafa þá kenningu að Sveinn spaki hafi vígt nýja alkirkju á Rauðamel ytra 1473, enda rata endurvígslur kirkna, hvað þá útkirkna, að jafnaði ekki í annála, og mögulega hafði Björn á Skarðsá fyrir sér heimild um að vígslan fæli í sér breytingar á kirkjuskipan. Það væri þá ekki að tilefnislausu að Bessastaðasamþykkt tekur svo afdráttarlaust til orða um að leggja beri kirkju á Rauðamel niður. Það getur verið að Haffjarðareyjarkirkja hafi lengi staðið hallanda fæti auk þess sem óhagræði hefur verið af staðsetningu hennar fyrir flest sóknarbörn í Eyjarhreppi: ekki einungis var Haffjarðarey á sóknarenda heldur einnig um sjávarflæður, ef ekki úfinn sjó, að fara til

að komast til messu. Ytri Rauðamelur er langdýrasta jörðin í Eyjarhreppi – af þeim ástæðum einum er hún beinlínis líkleg til að hafa haft guðshús skör hærra en önnur í sókninni – en á hinum sóknarendanum, enda hefur hirðstjóra og biskupi þótt skynsamlegra að reisa nýja sóknarkirkju í miðri sókn í Hrossholti (sem auk þess var minnkuð verulega því vestustu bæirnir skyldu leggjast til Miklaholts). En í þetta skiptið hefur tregðulögmál breytinganna, að eins lítið breytist og mögulegt er, ráðið ferðinni og kirkjan sem þegar var til staðar orðið sóknarkirkja í óbreyttri sókn; hefur Jóhann Bockholt staðfest þá skipan eftir að hann tók við hirðstjórn 1570 (Lbs 108 4to, bl. 522). Eyjarhreppingar misstu að vísu prest sinn með þessu því hin nýja sókn var lögð til Kolbeinsstaða (Sveinn Niússon 1949–1951, 144) og sýnir það raunar, ásamt því að við gerðirnar er aukið Lóni og Laugarbrekku en Knerri haldið þótt aðeins hafi einn prestur þjónað þessum þremur kirkjum eftir breytinguna á seinni hluta sextándu aldar, að höfundar gerðanna töldu skrána ná til sóknarkirkna en ekki prestsetra, eins og hún hafði þó upphaflega gert. Víst er að sóknarkirkja hefur Ytra Rauðamelskirkja ekki orðið fyrr en eftir 1570 og eru gerðirnar því ekki eldri en það. D-gerð hlýtur einnig að vera yngri en stofnun Landakirkju 1573, en vel mega þó allar gerðirnar vera nokkrum áratugum yngri en þessar breytingar á kirknaskipan því engar nýjar sóknarkirkjur voru stofnaðar í stiftinu að þeim loknum fyrr en á átjándu öld. Undantekningin er flutningur kirkjunnar á Reykjum í Ölfusi til Valla um þrjátíu ára skeið, að líkindum undir lok sextándu aldar og í upphafi þeirrar sautjándu, en Oddur Einarsson á að hafa boðið Álfí Gíslasyni bónda á Reykjum að byggja hana aftur á Reykjum. Það hefur verið fyrir dauða Odds 1630 en þó varla löngu fyrr því Álfs er fyrst getið sem lögréttumanns 1631 og hann lifði fram yfir 1676, og hefur því ekki verið löngu tekinn við búi þegar biskup lést (AM 66a 8vo bl. 42^a–43^a; Hálfðan Jónsson 1979, 244; Einar Bjarnason 1952–1955, 3). Elsta afskriftin, B-gerð Björns á Skarðsá, er árssett 1619 og hlýtur þá kirkjan að hafa verið enn á Völlum; má af því ráða að forrit Björns sé eldra en flutningur Reyjakirkju, sem tæplega hefur getað verið mikið fyrr en 1590. Böndin berast þannig að árunum milli 1570 og 1590 sem ritunartíma forrita A- og B-gerða, þeirra sem bættu við nýlegum breytingum á kirkjuskipan, þótt ekki sé með öllu ómögulegt að forrit A sé frá því milli 1620 og 1665 þegar elsta varðveitta afskriftin er gerð.

4. Munur A- og B-gerða kirknatalsins

Það má heita einkennilegt ráðslag á seinni hluta sextánda aldar að bæta við þessum nýju kirkjum því hverjum þeim sem var sæmilega kunnugur íslenskri staðfræði og kirkjuskipan Skálholtsbiskupsdæmis á þeim tíma hlýtur að hafa verið ljóst að kirknatalið var úrelt. Það er ennþá einkennilegra að tveimur skrifurum hafi dottið slíkt í hug um svipað leyti og báðum tekist ámóta illa að uppfæra skjalið. Hafi aðeins eitt sameiginlegt forrit verið í umferð um eða eftir miðja sextánda öld mætti ímynda sér að breytingarnar á Snæfellsnesi hafi verið krotaðar á spássíu og ritara forrits B síðan tekist betur til en ritara forrits A við að færa þær inn á réttum stöðum. Á móti því mælir hins vegar að talsverður munur er á A- og B-gerð sem erfitt er að koma heim og saman við að þær séu runnar frá sama forriti frá sextánda öld. Auk þess að takast að öllu leyti betur að fella breytingarnar á Snæfellsnesi inn í skrána, með því að setja nýjar kirkjur inn á réttum stöðum og fella út þær sem aflagðar voru, tiltekur höfundur B-gerðar einnig kirkjuna í Sauðlauksdal, en til prestskyldar var stofnað þar 1518 (*DI* 8, 660). Virðist höfundur hennar þannig almennt betur upplýstur um breytingar á kirkjuskipan á sextánda öld en höfundur A-gerðar. Að öðru leyti birtist mismunur gerðanna einkum í því að A-gerð vantar nokkrar kirkjur sem B-gerð hefur. Það gæti stafað af því að þær hefðu ekki verið í upphaflegu kirknatali, og væri A þá talsvert upprunalegri gerð, en það gæti líka stafað af því að forrit A hafi fellt niður þessar kirkjur og væri B þá heildstæðari heimild um hina upprunalegu skrá. Hvorug skýringin gengur þó upp án vandræða og því er nauðsynlegt að gera frekari grein fyrir þeim kirkjum sem á milli ber.

Níu kirkjur ber á milli, tvær sem ekki er vitað til að hafi haft prestskyld síðan á þrettánda öld og sjö sem örugglega höfðu prestskyld á fjórtánda öld, en allar nema ein hinna síðarnefndu gætu þó hafa verið búnar að missa hana, og orðnar annexiur, á árunum 1570–1590. Fyrstar munu hafa misst prestskyld Ingunnarstaðir í Brynjudal og Eyin há eða Pétursey í Mýrdal. Til er forn máldagi kirkju á Ingunnarstöðum sem sýnir að þar hefur verið hálfkirkja, en prestur að nafni Jón virðist hafa gefið alla jörðina kirkjunni (og meira til) og áskilið sér framfæri á kirkjufjám til dauðadags. Prestskyld er að öðru leyti ekki fastlega áskilin heldur „scal vera seto prestr ef sa vill er þar byr. með biscops raþe“, og er gert ráð fyrir að sungið sé

frá Reynivöllum ef prestur fæst eigi. Veruleg staðamálalykt er af þessum máldaga og gæti hann því verið frá því um 1180 í fyrsta lagi, og er árs settur þannig í fornbréfasafni (*DI* 1, 266). Hann gæti þó einnig sem best verið frá fyrri tveimur þriðjungum þrettánda aldar. Ákvæðið um að sá sem býr á Ingunnarstöðum ráði hvort þar sé prestur gæti bent til þess tíma er staðir gátu verið á hendi leikmanna, t.d. erfingja gefandans, en í lok máldagans er hnykkt rækilega á forræði biskups: „Biscops handsol ero a þessum circio fiam ollom. oc hann a valld oc forræpe einn at kavpa þessom kirkio fiam sva sem hann vill oc þa er hann vill til þurþar oc til miclonar vm fe eþa afvinno.“ Þessi klausa er mögulega viðbót við upphaflegan texta, en hún er kirkjuréttarlega ótraust að því leyti að biskupi er gefið vald til að minnka eign kirkjunnar; afar ólíklegt virðist að menn hefðu komist svo óvarlega að orði á lagastaglstimum Árna biskups Þorlákssonar eða síðar. Merkingin er hins vegar skýr: hvað sem að öðru leyti vakti fyrir Jóni presti hefur ekki verið litið á gjöf hans sem staðarstofnun – hvorki á tólftu aldar skilningi né enn síður í skilningi sættagerðarinnar í Ögvaldsnesi 1297 – heldur hafa kirkjufé á Ingunnarstöðum í raun orðið eign Skálholtsdómkirkju, og Skálholtsbiskupar þá farið með jörðina eins og hverja aðra stólseign með hálfkirkjuskyld. Þótt kirkjan á Ingunnarstöðum ætti alla heimajörð, og væri því staður í tæknilegum skilningi, var hún þó hvorki sóknarkirkja né einu sinni alkirkja. Þótt ríflæg heimanfylgjan hefði vel getað staðið undir presti var lítil þörf á honum (sjá almennt Magnús Stefánsson 2000, 129–70).

Aðrir bæir í Brynjudal hafa átt sókn til Reynivalla áður en Jón gaf Ingunnarstaðakirkju jörðina, og hefur ekki þótt ástæða til að breyta því eða skerða rétt Reynivallakirkju til að koma upp lítilli sókn í Brynjudal, eins og gjöfin hefði getað orðið tilefni til. Dæmi um slíkar smásóknir stofnaðar innan stærri sókna eru nokkur (t.d. Búðardalur á Skarðsströnd og Kirkjuból í Skutulsfirði), en á Ingunnarstöðum var slíkt ekki uppi á teningnum. Fleiri dæmi eru um hálfkirkjur með prestvist, t.d. á Tjaldanesi í Saurbæ. Samkvæmt máldaga hennar, að líkindum frá öðrum fjórðungi þrettánda aldar (*DI* 1, 466), var Árna bónda heimilt að halda þar prest meðan hann byggi sjálfur „ok sonr hans. ef hann er prestr.“ Heimildin var, með öðrum orðum, tímabundin enda fóðrin mun rýrari en á Ingunnarstöðum, aðeins 10 hundruð fjár. Tjaldanes er ekki í varðveittum gerðum kirknatalans öfugt við Vík á Seltjarnarnesi, þar sem einnig var valkvæð prestvist: „skal vera heimilisprestur ef bonde vill.“ (*DI* 3, 340). Vera má að kirknatalið hafi í

öndverðu ekki einungis tekið til kirkna með prestskyld heldur einnig þeirra sem möguleika höfðu á prestvist án þess að hún væri áskilin, og útlókar það ekki að prestar hafi í raun og veru verið bæði á Ingunnarstöðum og í Reykjavík. Á móti því mælir þó valkvæð prestvist á Stóra Ási í Hálsasveit samkvæmt máldaga Sigvarðar biskups (1238–1268) (*DI* 1, 594), en sú kirkja hefur ekki ratað í kirknatalið. Ingunnarstaði gæti því vantað í A-gerð af því að þeir hafi ekki verið í upphaflega kirknatalinu, annaðhvort af því að gjöf Jóns var gerð eftir tíð Páls biskups eða af því að prestvistin féll ekki undir hina upphaflegu skilgreiningu. En Ingunnarstaði gæti líka vantað af því að kirkjan hafi verið felld út á einhverju stigi málsins, eftir að löngu var orðið ljóst að þar var ekki prestsetur.

Kirkju í Eynni há er getið í B-gerð en engir máldagar hennar eru hins vegar varðveittir, og raunar engar heimildir aðrar en forn máldagi hálfkirkju í Keldudalsholti (*DI* 1, 251). Til hennar átti að „sækia prest j eyene ho um vetr með hest. ef eigi ma þurt ganga a mille“, og sést af því að þingaprestur hefur verið við kirkju í Eynni há eða Pétursey. Þessi skipan hefur þó snemma úrelst því að í máldaga Sólheimakirkju, sem í fornbréfasafni er ársettur til 1179 eins og Keldudalsholtsmáldaginn þótt hann hljóti að vera yngri en sá síðarnefndi, er sagt að þaðan skuli sungið til Keldudalsholts, auk bænhúsa á Felli, Sólheimum eystri og Hvoli (*DI* 1, 252). Hvoll er austan við Pétursey og liggur mun nær henni en Sólheimum, og er varla að efa að á meðan þingaprestur var í Pétursey hafi hann þjónað Hvoli einnig. Í yngri máldaga Sólheimakirkju, sem í fornbréfasafni er ársettur til 1340, er getið, auk bænhúsanna, alkirkju og hálfkirkju sem syngja skuli til og má ætla að það séu Pétursey og Keldudalsholt (*DI* 2, 743). Hnignun kirkjunnar í Pétursey sést berlega af þessu. Þar hefur á tólftu öld verið aðsetur þingaprests sem þjónaði vestustu bæjum í Mýral, sennilega þeim sömu og seinna áttu sókn til Sólheima ytri. Pétursey stendur miðsvæðis en hins vegar hefur kirkjan að líkindum haft litla sem enga heimanfylgju; þegar Sólheimakirkju var gefið hálf land á Sólheimum (ein dýrust jarða á Íslandi, metin á 100 hundruð 1695 (Björn Lárusson 1967, 340) hefur þar verið komið á tveggja presta skyld og útkirkjur Eyjarklerks færðar þar undir. Prestur hefur þó verið áfram um hríð í Pétursey því kirkjunni þar var ekki þjónað frá Sólheimum ef marka má elsta máldaga Sólheimakirkju, en á fjórtándu öld hefur alkirkjan í Pétursey verið orðin prestlaus og var henni þá þjónað frá Sólheimum.

Ólíkt Ingunnarstöðum eru því ágætar líkur á að kirkja í Eynni há hafi staðið í hinu upphaflega kirknatali en fallið úr A-gerð eftir að ljóst var að þar var ekki prestskyld lengur.

Í Hjarðarholti í Stafholtstungum hefur án vafa verið sóknarkirkja allt frá seinni hluta tólftu aldar en vafamál er um prestskyld þar. Enginn máldagi kirkjunnar hefur varðveist eldri en *Gíslamáldagi* en í elsta máldaga Stafholts, sem geymir a.m.k. efni frá því fyrir miðja tólftu öld, er sagt að sé prestur í Hjarðarholti þurfi aðeins tvo í Stafholti og að Hjarðarholtskirkja fái tíundir þær sem falli til þar á bænum (*DI* 1, 180). Á seinni hluta fimmtándu aldar risu deilur um tíundir milli kirknanna, og er í skjölum um það mál vitnað til máldaga Þorláks biskups Þórhallssonar sem skipað hafi tíundir frá níu bæjum til Hjarðarholtskirkju (*DI* 6, 268). Aðeins var deilt um tíundir af fimm bæjum og sýnist málinu hafa lokið með sigri Hjarðarholtskirkju (*DI* 6, 269–70), enda virðist sókn hennar vaxa í kjölfarið því Brúarreykir eru sagðir í Hjarðarholtskirkjusókn árið 1508 (*DI* 8, 210). Líklegt má telja að þessar deilur hefðu ekki risið nema af því að Hjarðarholt var á þessum tíma annexía frá Stafholti, en fáheyrt hefði verið á fjórtándu öld að alkirkja með jafnstóra sókn hefði ekki jafnframt haft prest. Elsta Stafholtskirkjumáldaga má skilja þannig að prestur hafi ekki verið í Hjarðarholti nema hann ætti í jörðinni („ef prestr a j hjarðar hollt. þa skolo .ij. prestar j stafhollt. því at þat er þangat undir.“), og kann það að sýna að þótt Hjarðarholtskirkja hafi snemma orðið aðsetur prests hafi hún ekki haft heimanfylgju til að standa undir prestskyld; þar hafi aðeins getað verið prestur ef hann átti jörðina sjálfur. Samkvæmt *Gíslamáldaga* átti kirkjan jörðina Lækjarkot (*DI* 15, 620), og þótt hún hafi sennilega verið lítil kostajörð (sbr. *JÁM* 4, 290) væri það ekki minni heimanfylgja en margar kirkjur aðrar höfðu með ótvíæða prestskyld. Tilgáta mín er því sú að prestur eða prestar hafi verið í Hjarðarholti á tólftu öld og verið eigendur jarðarinnar, en prestskyld ekki komist á fyrr en í tíð Þorláks biskups (1178–1193) þegar kirkjan fékk kotið í heimanfylgju og átta eða níu lögbýli voru lögð til sóknarinnar. Samkvæmt þessu hefur því verið prestskyld í Hjarðarholti frá því fyrir 1200 og fram til fimmtándu aldar, en ásælni Stafholtsklerka í tíundir bæja í Hjarðarholtskirkjusókn væri þá einfaldast að skilja þannig að þeir hafi þjónað kirkjunni nógu lengi til að þeim fyndist að kirkjutíundir ættu einnig að renna til Stafholts. Sé þetta rétt hefur Hjarðarholt staðið í upphaflegu kirkjutali en fallið niður í forriti A-gerðar.

Á Skúmsstöðum í Landeyjum bjó prestur árið 1201 (*SturlR* 1, 146) og eru góðar heimildir um prestskyld þar á fjórtánda öld (*DI* 2, 690; *DI* 3, 217; *DI* 4, 80) til sextánda aldar (*DI* 7, 39–40; *DI* 9, 424). Sóknin var í stærra lagi á sunnlenskan mælikvarða, ellefu bæir, og engin kirkja önnur nálæg sem auðveldlega mætti bendla þá við. Auk prestskyldar í landi átti Skúmsstaðakirkja þrjár jarðir þegar komið var fram á sextánda öld (*DI* 9, 424; *DI* 15, 665), og því engar efnislegar ástæður til að þar væri ekki prestur. Engu að síður urðu Skúmsstaðir annexía frá Stórólfshevoli ekki síðar en á sautjándu öld og má vel vera að sú skipan hafi komist á strax í kjölfar siðaskiptanna, ef ekki fyrr. Skúmsstaðakirkja verður því að teljast líkleg til að hafa staðið í kirknatalinu um 1200 en erfitt er að skilja af hverju hún ætti að hafa verið felld úr A-gerð fyrr en eftir siðaskipti.

Til eru tvær gerðir sama máldaga Árbæjarkirkju í Holtum frá fjórtánda öld (*DI* 2, 698; *DI* 3, 218; 266–67; *DI* 4, 87) og er skýrt af honum að kirkjan hefur haft prestskyld, þrátt fyrir að vera ekki vel efnum búin fremur en flestar aðrar kirkjur í Holtum. Ákvæði máldagans um sóknarmörk eru torræð en þau verða helst skilin þannig að frá sex bæjum hafi verið greftrað í Árbæ en að tíund hafi einungis legið þangað af þremur þeirra. Á einum þessara þriggja, Meiritungu, var hálfkirkja sem sungið var til frá Árbæ, og lá þaðan hálfur ljóstollur til Árbæjar en helmingur, og hugsanlega tíund einnig, varð eftir heima. Hvert hinir bæirnir tveir, Arnkötlustaður og Rauðalækur neðri, greiddu tíund er ekki ljóst. Þeir gætu hafa greitt hana til Meiritungu því ekki var óþekkt að hálfkirkjur ættu tíundir frá fleiri bæjum, þó það hafi verið fátítt á fjórtánda öld, eða einhverrar annarrar sóknarkirkjur, t.d. að Ási, en þessir þrír bæir eru nær henni en Árbæ. Grunur um að þessi skipan sé einhvers konar málamiðlun eða breyting á eldra fyrirkomulagi styrkist af klausu í Árbæjarmáldaga: „af ollum þessum bæium sem her eru nefnder. skulu menn sækia skrift oc þionustu oc adrar naudsyniar. til þess prestz sem at aa syngur.“ Óvanalegt er að slíkt sé tekið sérstaklega fram og bendir þetta til að máldaginn sé upphaflega saminn þegar sóknarmörkum var breytt í þessum hluta Holtanna og að nauðsynlegt hafi þótt að hnykkja á þessu sérstaklega þar sem bæirnir hafi sótt þjónustu eitthvert annað áður. Freistandi er að rekja breytinguna til þess að kirkja á Jólgeirsstöðum var annað hvort lögð niður eða missti prestskyld. Þeirrar kirkju er getið í báðum gerðum kirknatalsins en hvergi annars staðar sem prestskyldarkirkju, enda hefur jörðin snemma lagst í

eyði vegna uppblásturs (*JÁM* 1, 365). Hún var ennþá til á fjórtánda öld og gefin Áskirkju (*DI* 7, 41), en er ekki getið sem byggðs bóls síðan. Því er mögulegt að um 1200 hafi Jólgeirsstaðir verið aðalsóknarkirkjan á svæðinu en Árbær tekið við a.m.k. sumum sóknarbæjanna þegar Jólgeirsstaðakirkja lagðist af. Slíkt útilokar ekki prestskyld í Árbæ um 1200 – þar gat hafa verið eins bæjar sókn eins og á nágrannabænum Snjallsteinshöfða, sem getið er í báðum gerðum kirknatalsins (sbr. *DI* 2, 697; *DI* 3, 217; *DI* 4, 86 en *DI* 15, 660) – en þó er mögulegt að Árbær hafi ekki staðið í upphaflegu kirknatali og sé viðbót höfundar B-gerðar.

Um Skarðskirkju í Meðallandi eru afar litlar heimildir og engar eldri en máldagi frá fyrri hluta sextánda aldar (*DI* 9, 188). Af honum og *Gíslamáldaga* sést að hún hefur verið með þeim fátækari, og seig heldur á ógæfuhliðina eftir því sem leið á sextánda öld. Getið er prests á Skarði 1514 (Jón Egilsson 1856, 45) og þar sátu prestar á sautjándu öld, og því engin sérstök ástæða til að halda að Skarð hafi verið annexía. Auk þess er erfitt að sjá hvernig Meðalland hefði getað verið prestskyldarlaus sveit á þrettánda, fjórtánda og fimmtánda öld, en vissulega er mögulegt að sóknarkirkjan hafi verið færð til einhvern tíma á miðöldum, eins og seinna varð og sagnir eru til um (*DI* 2, 872).

Um kirkjur í Ási í Fellum og Njarðvík í Austfjörðum eru ágætar heimildir sem sýna að á báðum hefur verið prestskyld á miðöldum (Ás: *DI* 4, 213; Njarðvík: *DI* 2, 65–66; *DI* 3, 232; *DI* 4, 222; *DI* 15, 687), þótt Njarðvík hafi sennilega verið orðin annexía frá Desjarmýri á seinni hluta sextánda aldar, ef ekki fyrr, og prestar setið í Ási til 1880. Ekki eru því gildar ástæður til þess að ætla að þær hafi ekki staðið í frumgerð kirknatalsins og engin ástæða virðist hafa verið til að fella Ás úr því á sextánda öld eða fyrr.

Síðasttalda kirkjan sem vantar í A-gerð en stendur í B-gerð er Kirkjuból á Rosmhvalanesi. Þar skyldi vera prestur og djákni samkvæmt miðaldamáldögum (*DI* 3, 221; *DI* 4, 103–104; *DI* 6, 126), en þegar Kristján skrifari og menn hans voru grafnir þar 1551 var hún kölluð hálfkirkja (*Biskupasögur* 2, 256) – hefur hún þá verið orðin annexía frá Útskálum eða Hvalsnesi, en bænhús hélst þar fram á átjándu öld (Sigurður B. Sívertsen 1937–1939, 184). Einkennilegt er að A-gerð, og raunar einnig C-gerð, hafa Hvalsnes en ekki Kirkjuból öfugt við B- og D-gerðir, sem hafa Kirkjuból en ekki Hvalsnes. Til er vígslumáldagi Hvalsneskirkju frá 1370 (*DI* 3, 256–

257) Þar sem fram kemur að kirkjunni hefur þá nýlega verið gefin jarðeign til að standa undir presti og rekstri sóknarkirkju; lagðar eru til hennar fjórar jarðir sem áður áttu sókn til Útskála og eru sunnan Kirkjuból. Ljóst er því að fyrir breytinguna hefur Útskálasókn náð suður fyrir Kirkjubólssókn, sem hefur þá verið eins og eyja innan hinnar, en jafnframt að hún hefur ekki náð lengra í suður en að Sandgerði. Á Bæjarskerjum, sem er næsta jörð þar fyrir sunnan, var hálfkirkja með eigið tíundarumdæmi, en óvíst er hver þjónaði henni, og bæjunum þar fyrir sunnan suður að Stafnesi, fyrir breytinguna. Umtalsverð ornamentiseign Hvalsneskirkju 1370 bendir til að kirkjan hafi ekki verið ný þótt heimanfylgjian hafi verið það, og er því helst að ætla að fyrir 1370 hafi Hvalsnes verið hálf- eða alkirkja án prestskyldar en með tíundarumdæmi sem náð hafi yfir Hvalsnestorfuna, auk Fuglavíkur og Melabergs að norðan og Stafness að sunnan. Ekki er útilokað að prestur hafi verið á Hvalsnesi fyrir 1370 en þó ólíklegt ef kirkjan átti litla sem enga jarðareign, og hefur þá útkirkjum og bænhúsum fremur verið þjónað frá Kirkjubóli eða Útskálum. Tilgáta mín er því sú að Hvalsnes hafi ekki staðið í hinu upprunalega kirknatali heldur Kirkjuból, og endurspegli B-gerð því upprunalegri skipan en A-gerð, sem fellir Kirkjuból út.

Niðurstaða þessa yfirlits um kirkjur sem B-gerð hefur umfram A-gerð er því engan veginn afdráttarlaus. Fullyrða má að Skúmsstaðir og Hjarðarholt hafi haft prestskyld um 1200, ekkert bendir til annars um Ás, Njarðvík, Skarð, Pétursey og Kirkjuból, en helst má efast um Ingunnarstaði og Árbæ, þótt ekkert útiloki heldur að þar hafi verið prestar um 1200. Það er því líklegt að umræddar kirkjur hafi allar staðið í upphaflegu kirknatali fremur en að þær séu viðbætur í B. Á hinn bóginn er erfitt að skilja hversvegna þær féllu úr A-gerð. Pétursey og Ingunnarstaðir kunna að hafa verið felldar út með vilja þess sem vissi að þar voru ekki prestskyldir og þær jafnvel ekki einu sinni alkirkjur, t.d. þegar komið var fram á seinni hluta fjórtándu aldar eða síðar, og það sama mætti segja um allnokkrar kirkjur aðrar í A-gerð (t.d. Hof á Kjalarnesi, Jólgeirsstaði og Svínadal í Skaftártungu). Að sama skapi kann afskrifari að hafa felld niður kirkjur sem ekki voru með prestskyld lengur á seinni hluta sextándu aldar. Það gæti átt við Árbæ, Njarðvík, Skúmsstaði og Hjarðarholt, auk fjölmargra kirkna annarra í A-gerð (t.d. Hoffell í Hornafirði, Búland í Skaftártungu, Höfðabrekku og Dyrhóla í Mýrdal, Skóga og Steina undir Eyjafjöllum, Voðmúlstaði í Landeyjum og Gunnarsholt á Rangárvöllum). Það er því

ekkert sýnilegt skipulag á þessum úrfellingum og líklegra að þær verði að dæmast á glámskyggni eða athyglisskort afskrifara. Helst mætti finna sér hald í því að hærri hlutfall kirkna, sem prestlausar voru orðnar á seinni hluta sextándu aldar, sé meðal úrfellinganna en kirknatalinu í heild, og mætti því ímynda sér að í einhverju forrita A-gerðar hafi útstrikanir eða aðrar merkingar sýnt hvar prestskyld var fallin niður en afritari ekki skilið þær til fulls og því stundum látið ráða úrfellingu en stundum ekki. Niðurstaða mín er því að umframkirkjur B-gerðar hafi að öllum líkindum staðið í kirknatalinu á þrettándu öld og að úrfelling þeirra í A-gerð feli ekki í sér vitnisburð um hvar kirkjur voru eða ekki á miðöldum. Þannig sé B-gerð heildstæðasta varðveitt heimild um upphaflega skrá, en í henni eru 236 kirkjur og þrjár umfram í A-gerð sem annað hvort stóðu aldrei í B (Hvalsnes) eða felldar voru úr henni seint á sextándu öld (Haffjarðarey og Saxahvoll). Fimm kirkjum hefur augljóslega verið bætt við á sextándu öld (Rauðamel, Laugarbrekku, Lóni, Breiðabólsstað á Skógarströnd og Sauðlauksdal) og standa þá eftir 234 kirkjur sem gætu hafa verið í tali Páls biskups, en í því voru aðeins 220 og er því 14 kirkjum ofaukið.

Það að Hvalsnes er ekki tekið með í B-gerð er vísbending um að greint hafi milli forrita A- og B-gerða þegar fyrir 1370 og að til hafi verið að minnsta kosti tvær gerðir kirknatalsins síðan um miðja fjórtándu öld. Gerðirnar varðveita þó báðar að minnsta kosti tvær lesvillur („Vopnafjarðarhorn“ fyrir „Hornafjarðarhorn“ og „Höfðadal“ fyrir „Haukadal“) sem sýna að sameiginlegt forrit hefur ekki verið gallalaust; einkum virðist ólíklegt að villan Höfðadal fyrir Haukadal geti stafað frá skrifstofu Skálholtsbiskupa, þó auðvitað sé það ekki ómögulegt. Annar munur er að þar sem B hefur „í Arnarbælum tvennum“ hefur A „Miðbæli“ og „Borg“. B-gerð varðveitir hér örugglega upprunalegra orðalag en A-gerð, sem breytir til samræmis við fjórtándu aldar venju og yngri (sbr. *DI* 2, 678, 679; *DI* 3, 259, 260; *DI* 7, 38). Þótt hafa megli slíkt til marks um að forrit A hafi verið uppfært lengur en B má þó ekki gera of mikið úr, enda hefur A-gerð Vatnsfjarðarstað þar sem B-gerð hefur einberan Vatnsfjörð, en sú breyting getur tæplega hafa verið gerð fyrr en eftir 1495 þegar Stefan Jónsson dæmdi Vatnsfjörð fyrst undir kirkjuna þar (*DI* 7, 276–77, sbr. þó *DI* 5, 455). Kirknatalið hefur víslega verið afritað mörgum sinnum, bæði fyrr og síðar en varðveittar gerðir þess greindust, og því er varla að undra þótt stakar breytingar hafi læðst inn endrum og eins. Að brottfellingum

A-gerðar frátöldum hefur þó megintilhneigingin verið að taka með það sem stóð í forritum, fella ekki úr og bæta heldur í þó ekki virðist það nokkurntíma hafa verið gert af heildstæðri þekkingu eftir miðja fjórtánda öld. Það sést best á því að Hofi og Sandfelli hefur ekki verið bætt við miðaldagerðir kirknatalsins (þær eru hinsvegar í D eins og fram hefur komið) en það ásamt með Hvalsnesi og fleiri kirkjum sem vantar, eins og enn mun rakið verða, sýnir að hætt hefur verið að uppfæra kirknatalið um eða fljótlega upp úr miðri fjórtánda öld.

Vera má að eftir það hafi gerðirnar tvær legið óhreyfðar í bókakistu þangað til einhverjum á sextánda öld datt í hug að afrita þær og bæta við nýlegum breytingum á kirkjuskipan, en einnig er mögulegt að skráin hafi fyrst og fremst breytt um hlutverk og sýnist mér það líklegri kostur. Kirknatalið er ekki einungis heimild um kirkjur heldur einnig landafræði Íslands, firði og fljót, auk þess að geyma fróðleik um fjórðungaping. Í formála fyrir B-gerð segir að sá fróðleikur sé „til þess skrifaður að þeir menn viti gjör sem óvíða fara hvað við sig er um skipti fjarða eður héraða eður nokkurra hinna virðulegustu bæja á Íslandi“ (Sveinbjörn Rafnsson 1993, 112–113). Eins og Sveinbjörn Rafnsson bendir á er þetta ekki sá tilgangur sem *Páls saga biskups* segir að vakað hafi fyrir Páli, að láta telja kirkjur því „at hann vildi leyfa útanferð prestum, ef ærnir væru eptir í hans sýslu, en hann vildi ok fyrir sjá um at aldrei yrði presta fátt í hans sýslu meðan hann væri biskup.“ (*ÍF* 16, 313). Miðað við þröngan tilgang Páls var ástæðulaust að bræða kirknatalið saman við fjarða- og fljótatal, sem þó var gert á einhverju stigi málsins, og kann það að hafa stuðlað að varðveislu skjalsins eftir að það missti upphaflegt hlutverk sitt í stjórnslu Skálholtsbiskupa. Það hefur eftir sem áður verið heimild um landafræði Íslands sem gat komið að gagni, ekki síst við þjálfun, ef til vill fremur skrifara á skrifstofu biskups fremur en skólapilta. Hvort heldur sem er má betur skilja ýmsar villur og misfellur varðveittra gerða sé ráð fyrir gert að afskriftirnar stafi frá uppskriftum lærlinga og viðvaninga.

5. Viðbætur við kirknatalið á þrettánda og fjórtánda öld

Hér hafa verið færð rök að því að B-gerð gefi heildstæðasta mynd kirknatalsins eins og það mun hafa staðið um miðja fjórtánda öld. Í því hafi þá verið 234 kirkjur, 14 fleiri en þær 220 sem Páll biskup er sagður

hafa talið um 1200. Ekki má leggja of mikið upp úr nákvæmni þessara talna; *Páls saga* telur bæði kirkjur og presta í heilum tugum og kann þar vel að hafa verið beitt námundun, og gæti því munað um færri en 14 kirkjur, en varla færri en 9–10.

Á það hefur ekki verið bent sérstaklega fyrir, og skiptir þó máli, að góðar heimildir staðfesta að nokkrar prestskyldarkirkjur voru stofnaðar á þrettánda öld og fyrri hluta þeirrar fjórtánda; þeim hlýtur að hafa verið bætt við kirknatalið. Þær eru Búðardalur á Skarðsströnd, Ingjaldshvoll, Kaldaðarnes á Ströndum og Eyri í Bitru, en rök má einnig færa að því sama um Akra og Hjörsey á Mýrum, Setberg í Eyrarsveit og Hlíðarenda í Fljótshlíð.

Ef að líkum lætur vígði Sigvarður biskup Þéttmarsson kirkju í Búðardal á Skarðsströnd á fyrri hluta biskupsdóms síns (1238–1268), enda var það í tíð Þorbjarnar Ingimundarsonar bónda þar sem við sögur kemur á fjórða og fimmta áratug þrettánda aldar (*SturlR* 1, 365, 376, 377, 383; *SturlR* 2, 25). Í tveimur yngri máldögum Skarðskirkju kemur fram að við þetta tækifæri hafi Þorbjörn gefið jörð til Búðardalskirkju, sem staðið hefur undir prestskyldinni, og að Sigvarður hafi fært tvær jarðir, auk Búðardals sjálfs, undan Skarðskirkju: „hann tok hana vnndan skardz kirkiu at sonng oc tijunndum oc þar med tinnda oc huarfsdal at aullum skylltum.“ (*DI* 2, 635, sbr. *DI* 1, 117). Búðardalur hefur því örugglega ekki staðið í upphaflegri gerð kirknatalsins heldur er viðbót frá því eftir miðja þrettánda öld.

Ekki var risin kirkja í Kaldaðarnesi í Bjarnarfirði 1210 ef marka má *Miðsögu* Guðmundar góða, a.m.k. ekki prestskyldarkirkja (*Biskupasögur* 1, 604). Árni biskup vígði þar kirkju (óvíst hvor þeirra nafna þannig að vígslan hefur farið fram einhverntíma á bilinu 1269 til 1320) og ber máldaginn með sér að þar hafði ekki verið prestskyld áður (*DI* 2, 407, sbr. afrit máldagans í *Vilchinsbók* sem getur um klukkur „oc slijkt sem þar la adur til bænhvsskylldar.“ *DI* 4, 132). Sést af máldaganum að bæir í þessari nýju sókn hafa áður sótt til Staðar í Steingrímsfirði, og hélt kirkjan þar hluta af graftarréttindum.

Árni biskup Helgason vígði nýja kirkju á Eyri 1317 (*DI* 2, 409–410) og virðist ekki hafa verið prestskyld þar áður. Af eldri máldaga Fells í Kollafirði (*DI* 2, 258) má ráða að prestur þar hafi þjónað um Bitruna, en bæði er þar miðað við önnur sóknamörk en síðar urðu (Bitruháls í stað Ennishöfða, sem að vísu getur ekki munað meiru en að Skriðnesenni og

að Brekka hafi greitt tíundir til Fells) og einnig tekið fram að prestur á Felli þjóni sjö bænhúsum. Til þess að koma þeim fyrir í Fellssókn milli Kollafjarðarness og Bitruháls þyrftu því að hafa verið bænhús á sjö bæjum af níu, sem væri með ólíkindum. Líklegra er að bænhúsin sjö hafi verið milli Kollafjarðarness og Guðlaugshöfða, og þá þrjú þeirra á Skriðnesenni, Eyri og í Tungu (sbr. *DI* 7, 85). Eftir að sóknamörkum var breytt voru fimm bænhús í Fellssókn (*DI* 3, 90–91) en eitt þeirra var í Þorpum (sem áður áttu sókn til Tröllatungu, sbr. *DI* 2, 119) og verða þá fjögur eftir milli Kollafjarðarness og Ennishöfða. Með öðrum orðum hlýtur prestur á Felli að hafa þjónað bænhúsi eða hálfkirkju á Eyri áður en til prestskyldar var stofnað 1317, en sú hálfkirkja hefur haft sitt eigið tíundarumdæmi milli Krossárdals og Guðlaugshöfða. Þegar til prestskyldar var stofnað var sóknin hins vegar færð út þannig að Guðlaugsvík, Skálholtsvík og Kolbeinsá, sem áður sóttu til Bakka í Hrutafirði, lögðust til Eyrar, sem og að líkindum Brekka og Skriðnesenni; að sama skapi var Fellssókn stækkuð til vesturs að Heydalsá, á kostnað Tröllatungusóknar. Heimanfylgja Eyrarkirkju var eftir sem áður afar fátækleg, og virðast aukatollar og lambseidi um sóknina helst hafa átt að standa undir prestskyldinni. Þessum breytingum eru ekki gerð skil í máldaganum frá 1317 né sagt hvernig þær kirkjur sem misstu spón úr aski sínum fengu það bætt, og kunna breytingarnar því að hafa verið yfirstaðnar þegar Árna biskup bar að garði. Þó urðu þær varla mörgum áratugum fyrr séu elstu máldagar Tröllatungu, Fells og Bakka nokkurn veginn rétt tímasettir.

Árni biskup Helgason vígði einnig nýja kirkju á Ingjaldshvoli á Snæfellsnesi einhvern tíma á árunum 1304–1320, og sést berlega á máldaga hennar að þar hefur ekki verið prestskyld áður enda sveitinni utan Ennis, sem lögð var til hinnar nýju sóknar, þjónað fyrrum frá Fróða (*DI* 2, 410–411).

Til er máldagi Sigvarðar biskups Þéttmarssonar (frá 1238–68) fyrir Akrakirkju á Mýrum og sést af honum að sókn hennar hafi verið aukin á kostnað Krossholts, sem þó hélt eftir réttindum sunnan Kálfalækjar (*DI* 1, 596). Í máldögum Krossholts er því til haga haldið að þaðan skuli syngja til Akra sé þar enginn prestur, en ef prestur eigi Akraland þá skuli gjalda til Krossholts 6 aura en ef ólærður maður eigi landið á Ökrum og hafi þar prest skuli gjalda 12 aura (*DI* 2, 113; *DI* 4, 199). Þessi fremur flókna skipan kann að enduróma það fyrirkomulag sem ríkti áður en Sigvarður

setti kirkjunni máldaga og tók af tvímæli um prestskyld á Ökrum. Við Akrakirkju hefur því verið valkvæð prestvist og verður þar af leiðandi ekki fullyrt að hún hafi staðið í upphaflegri gerð kirknataalsins, en ólíklegt verður það að teljast.

Á Setbergi í Eyrarsveit var prestskyld komið á fyrir seinni hluta þrettándu aldar. Þjónaði sá prestur aðeins heimajörðinni en sex aurar voru goldnir til Öndverðareyrar, sem sýnir að Setbergskirkju hefur áður verið þjónað þaðan (*DI* 2, 257). Seinna óx Setbergskirkja mjög að eignum og lagðist þá gjaldið til Öndverðareyrar af (*DI* 3, 108), en óljósara er hvort Setbergssókn stækkaði um sama leyti þótt það virðist líklegt. Ekki verður fullyrt að prestskyld að Setbergi sé yngri en 1200 en flest hnígur þó í þá átt.

Önnur kirkja á Mýrum með valkvæða prestskyld er Hjörsey en til er gamall máldagi hennar, ársettur til um 1200 í fornbréfasafni (*DI* 1, 303–304). Hann getur ómögulega verið eldri, enda segir þar að kirkjan sé helguð Þorláki helga sem var tekinn í dýrlingatölu 1198 (*ÍF* 16, 86–97); hann gæti þó vel verið yngri, frá fyrri hluta þrettándu aldar. Tekið er fram að „Sa maþr er byr i hioreyio scal hafa heimilis prest. ef hann vill.“ en „Lofat hefir biscop þeim manne er byr i hiorseyio at hafa ey heimilis prest. oc scal sa syngia annan hvarn dag helgan oc halfar heimilis tíþer.“ Bæði virðist því heimildin fyrir presti vera ný og mjög óákveðið hvort prestur skuli vera þar nauðsynlega. Seinna eignaðist Hjörseyjarkirkja fjórðung í heimalandi og var eftir það prestskyld í eynni, þótt sóknin væri eftir sem áður afar lítil (*DI* 3, 87).

Ekki er til skýr heimild um prestskyld á Hlíðarenda í Fljótshlíð en samkvæmt máldögum Eyvindarmúla frá fjórtándu öld skyldi prestur þaðan syngja annan hvern dag helgan til Hlíðarenda (*DI* 2, 686; *DI* 3, 404; *DI* 4, 77). Elsti máldagi Hlíðarendakirkju er í ágripi í *Hítardardalsbók* og gæti verið frá um 1370, jafnvel fyrir (*DI* 3, 216), en texti hans er varðveittur í *Vilchinsbók* frá 1397. Samkvæmt máldaganum var alkirkja á Hlíðarenda en ekki minnst á prestskyld (*DI* 4, 69). Líklegast er að skilja þetta þannig að máldagar Eyvindarmúla vísi til eldri skipunar, en Hlíðarendakirkja hafi verið gerð að alkirkju með prestskyld um eða eftir miðja fjórtándu öld og sé þá aukið við kirknatalið.

Það hafa því að minnsta kosti níu kirkjur fengið prestskyld eftir 1200 sem bætt hefur verið við kirknatalið. Í ljósi þess hve máldagageymd er glöppótt eru þær hins vegar örugglega aðeins hluti þeirra kirkna sem

þannig stendur á um. Erfitt er hinsvegar að giska á hvaða kirkjur aðrar fylla þann flokk. Kirkjurnar átta greinast annars vegar í kirkjur í strjálbýlum sveitum þar sem sjósókn var undirstaða efnahags (Kaldaðarnes, Eyri í Bitru, Ingjaldshvoll og Hvalsnes), og hins vegar búgarðskirkjur sem þjónuðu eingöngu tilteknu stórbýli og afbýlum þess (Búðardalur, Akrar, Hjörsey, Setberg og Hlíðarendi). Ætla má að þær kirkjur aðrar sem bætt var við talið á þrettánda og fjórtánda öld hafi einnig verið af síðarnefnda taginu, þótt illgerlegt sé nú að geta til um hverjar. Helst mætti stinga upp á Reykjavík á Seltjarnarnesi, af því að þar var valkvæð prestvist (*DI* 3, 340), og Haffjarðarey, en samkvæmt elsta máldaga hennar, sem örugglega er frá þrettánda öld, átti þar að „kaupa at preste sem við ma komast“ (*DI* 1, 423) og verður það ekki skilið sem fastákveðin prestskyld.

Miklu fleiri kirkjur sem ekki standa í varðveittum gerðum kirknatalsins höfðu valkvæða prestvist. Þær voru, auk Tjaldaness í Saurbæ sem þegar hefur verið minnst á, Bessastaðir í Fljótsdal: „þar scal vera hæmílis prestur ef sa wíll er þar byr“ (*DI* 1 342), Mýnes í Eiðabínghá: „sa skal hafa heimilis prest j mynese ef hann vill. enda misse enge annur kirkia“ (*DI* 1, 249), Ey í Landeyjum: „Eigi skal prestur skyldr at kaupa tíðir ef hann a allt land ok syngi hann sialfr heima“ (*DI* 1, 257), Ljótarstaðir í Landeyjum: „ok skal prestur syngia þar fra Krosse ok kaupa at honum ij morkum vaþmala. En ef prestur a allt land ok gegnir við kirkiu ollom maldaga. þa skal hann ei skyldr at kaupa oþrom preste“ (*DI* 1, 257), Heynes á Akranesi: „ef heimelis prestur er a heynesi. þa scal giallda j garða hvndrað“ (*DI* 1, 418), Langárfoss á Mýrum: „gialda presti tvær merkr. vj. aura a alftanes eþa sauð. en ef sonr margretar eða tanna verðr prestur þa skal af sex aura gialld a alftanes (*DI* 1, 276–77), og Langidalur á Skógarströnd: „þaðan skal giallda til eyrar .iij. merkr a hverium misserum. hvort sem heimilis prestur er j langadal eða eigi“ (*DI* 1, 465). Mögulega má einnig telja Langholt syðra í Hrunamannahreppi (*DI* I, 408): þar var alkirkja en ekki kemur fram í máldaga hvort prestur hafi verið heimilisfastur eða sóttur til Hrepphóla, og var líklega ýmist. Máldagar þessara kirkna eru í fornbréfasafni tímasettir til loka tólftu aldar og fyrri hluta þeirrar þrettánda, og jafnvel þótt lítið sé byggjandi á einstökum ársetningum sýnast þeir þó flestir eða allir með elstu varðveittu máldögum og geta auðveldlega verið frá þessu tímabili en einnig síðar á þrettánda öld. Þessar kirkjur, og fjöldi annarra sem sambærilegar heimildir hafa ekki varðveist um, gætu hafa staðið í kirknatalinu á einhverjum

tímapunkti, ekkert síður en Ingunnarstaðir, Reykjavík eða Haffjarðarey. Það lítur út fyrir að fram eftir þrettánda öld hafi sumsstaðar enn skort presta og hefur prestskyld oft ráðist af því að prestar hafa átt kirkjurnar sem þeir þjónuðu og virðast vonir biskupa þá hafa staðið til þess að prestarnir myndu síðan gefa kirkjunum næga heimanfylgju til að standa undir prestskyld eftir þeirra dag. Sumsstaðar hefur þetta gengið eftir, og þær kirkjur þá orðið sóknarkirkjur og verið teknar upp í kirknatalið, en sumsstaðar ekki og er þá ólíklegra að slíkar kirkjur hafi verið settar inn í talið. Sú hlýtur þó skýringin að vera á upptöku kirkna á borð við Hörgsdal á Síðu, Svínadal í Skaftártungu, annars Laugardalsins í Árnassýslu, Gegnishóla í Flóa, Esjuberg og Hof á Kjalarnesi og Eyri í Kjós í kirknatalið, enda komst engin þessara kirkna á legg sem sóknarkirkja svo vitað sé. Valkvæð prestvist var þó ekki bundin við tólftu og þrettánda öld, þótt hún hafi örugglega verið algengari þá en síðar. Í máldaga Sigvarðar biskups fyrir nýrri útkirkju á þrettánda öld á Stóra Ási í Hálsasveit er valkvæð prestvist („Heimilis prestur skal þar vera. ef bonde sa vill er þar byr. eða eigi hann þriðivng j bve kirkiv hlvt“, *DI* 1, 594), sömuleiðis í máldaga Engeyjar frá 1379 („þar skal og vera heimilissprestur ef bondi vill. *DI* 3, 338), og enn fremur í máldaga Valþjófsdals í Öfundarfirði frá 1470 („skal þar vera heimilissprestur ef bondi vill sem þar byr“, *DI* 5, 579). Sýnir þetta að kirkjueigendur gátu haft metnað á hvaða öld sem var til að halda prest en fjöldi slíkra heimilda í elstu máldögum bendir til að slíkur metnaður hafi verið útbreiddari á tólftu og þrettánda öld en síðar.

Af þessu má draga þá ályktun að þótt komast megi nær tölunni 220 með því að skilja þær kirkjur frá sem prestskyld fengu eftir 1200 þá sé óvarlegt að ætla að þar með stæðu eftir nákvæmlega sömu kirkjur og Páll biskup lét upphaflega telja, og gildi einu þótt rök fyndust fyrir þeim fjórum til sex sem upp á vantar; til þess hefur of mikið hringl verið með prestvistir og prestskyldir fram eftir þrettánda öld. Það er því ekki hægt að nota varðveitt kirknatöl sem trausta heimild um prestskyldarkirkjur um 1200 en jafnframt er erfitt að greina hvaða tímabil þau endurspeglar helst. Í því sambandi ber einkum að athuga tvennt: annars vegar þær kirkjur sem í talinu standa en ekki höfðu prestskyld samkvæmt yngri heimildum, og hins vegar þær prestskyldarkirkjur sem ekki hafa verið teknar upp í það.

6. Kirkjur í kirknatalinu sem ekki höfðu prestskyld á seinni hluta miðalda

Í þessum flokki eru kirkjur sem líklegar eru til að hafa haft prestskyld og jafnvel verið sóknarkirkjur fyrir heilar sveitir en líka kirkjur sem sennilega urðu aldrei viðvarandi aðsetur presta. Meðal þeirra fyrri má örugglega telja Pétursey, Svínafell, Rauðalæk og Knappafell í Örafum og Skarð á Rangárvöllum, og sennilega Jólgeirsstaði í Holtum, Hörgsdal á Síðu, Hamra í Grímsnesi og Kropp í Borgarfirði. Eins og þegar er rakið virðist Pétursey hafa verið upphaflegt aðsetur þingaprests í vestasta hluta Mýrdals. Sólheimar ytri hafa síðar tekið það hlutverk yfir, væntanlega vegna þess að þeirri kirkju áskotnuðust umtalsverðar eignir og féll Pétursey eftir það í skuggann og missti að lokum prestskyldina. Erfitt er að tímasetja þessa atburðarás, enda áreiðanlega tímasettum máldögum Sólheima ekki til að dreifa fyrir en á sextánda öld. Sláandi líkindi eru með kvikfjäreign kirkjunnar í máldaga ársettum 1340 í fornbréfasafni (*DI* 2, 743) og *Gíslamáldaga* (*DI* 15, 707) – munar einu einasta hrossi –, og vel má því vera skemmra á milli þeirra í tíma. Þótt úr því verði ekki skorið er vert að hafa í huga að jafnlíklegt er að Pétursey hafi misst prestskyldina á fjórtánda öld eins og þeirri þrettánda.

Svínafell í Örafum var höfuðból á tólftu öld og fram á þá þrettánda, en Sigurður Ormsson gaf kirkjunni jörðina 1179 (*ÍF* 16, 164–165). Hún var því staður í kirkjuréttarlegum skilningi þótt Skálholtsbiskupar virðist aldrei hafa fengið afdráttarlaust forræði yfir henni (sbr. *SturlR* II, 89). Jörðin var seinna að hálfu leyti eign Hofskirkju (*DI* 2, 774; *DI* 6, 443) en bændahlutinn gekk kaupum og sölum (*DI* 11, 482). Prests er getið á Svínafelli 1201 (*SturlR* 1, 148) og einnig kemur kirkjuprestur á Svínafelli við sögu í jartein sem varðveitt er í *Mariú sögu* (Unger 1871, 155–156), og hefur orðið eftir 1237 en áður en sagan var rituð á fjórtánda öld. Hvorki eru máldagar Svínafellskirkju varðveittir né er hennar getið í skrá um kirkjur sem „woru forðum i minna hierade sem nu kallast Øræfe.“ Yfirferð hennar nær raunar milli Breiðamerkursands og Skaftártungu, en skráin var skrifuð upp „effter gømlu mældagakuere i Skaalhollte“ í *Gíslamáldaga* um 1570 (*DI* 15, 713). Hún virðist helst frá fyrri hluta fjórtánda aldar eða seinni hluta þeirrar þrettánda, þ.e. eftir að kirkja á Svínafelli lagðist af og kirkja á Hofi fékk prestskyld, en áður en kirkjur á Hnappavöllum, Rauðalæk

og Breiðá lögðust af og sóknarkirkja á Sandfelli var stofnuð. Engin merki sjást um kirkjuna í máldögum Rauðalækjar, en Svínafell hefur klárlega verið innan sóknar hennar („i mille graf brecku og jokuls áar“ *DI* 1, 248). Þar hefur í mesta lagi verið bænhús þegar yngri Rauðalækjarmáldagi var gerður á fjórtánda öld, enda aðeins talað um hálfkirkjur í Sandfelli og Jökulfelli (*DI* 2, 777). Sóknarkirkja á Svínafelli hefur því verið aflögð þegar eldri Rauðalækjarmáldagi var gerður en engin sérstök rök mæla með því að tímasetja hann til 1179, eins og gert er í fornbréfasafni; og gæti hann alveg eins verið frá seinni hluta þrettánda aldar eða jafnvel upphafi þeirrar fjórtánda. Hann er þó tæplega miklu yngri því grein hans um að fjörueign kirkjunnar hafi verið borin upp í lögréttu getur ekki átt heima löngu eftir 1300. Þessu til viðbótar er munur hans og yngri máldagans (sem tæpast getur verið yngri en frá seinni hluta fjórtánda aldar) slíkur að varla má telja skemmra á milli þeirra en áratugi. Flest bendir því til að Svínafellskirkja hafi misst prestskyld á seinni hluta þrettánda aldar eða í byrjun þeirrar fjórtánda.

Kirknatalið hefur hvort tveggja Rauðalæk og Knappafell (Hnappavelli) í Örafum, sem báðar lögðust af í kjölfar Örafajökulsgosinu 1362. Rauðalækjarkirkja stóð eftir gosið (Sigurður Þórarinsson 1957, 43–46) og taldist enn eiga eignir 1387 (*DI* 3, 401), en bær og kirkja lögðust endanlega af um 1480 (Jón Þorkelsson 1923, 264). Ekki er vitað hvenær Sandfellskirkja, arftaki Rauðalækjar, var stofnuð, en Hnappavallakirkja virðist alveg liðin undir lok 1387 þegar fjórir bæir eru taldir í Hofssókn (*DI* 3, 401). Það er tveimur fleiri en verið hafði fyrir gos (*DI* 2, 775) og er einfaldast að skilja þetta þannig að leifarnar af Hnappavallasókn hafi þá þegar verið komnar undir Hof

Ekki eru varðveittir máldagar kirkna Jólgeirsstaða eða Hörgsdals en í báðum tilfellum eru aðstæður þannig að góðar líkur eru á að þessar kirkjur hafi verið miðstöðvar í stórum sóknum. Kirkju í Hörgsdal er hvergi getið nema í kirknatalinu auk þess sem bænhúskúgildi eru talin þar 1595 (*AM* 263 fol. bl. 95), og má af því ráða að þar hafi lengi staðið guðshús. Freistandi er að ætla að sóknarkirkja hafi verið í Hörgsdal og til hennar hafi legið bæir í austurhluta Síðu, en að sóknin hafi verið lögð niður til að stækka og styrkja Kirkjubæjarklausturssókn. Hún var ein sú stærsta á landinu með 31 bæ, auk fjögurra þar sem tíundir og tollar tókust heima, samkvæmt fjórtánda aldar máldaga (*DI* 2, 782, sbr. *DI* 8, 6). Þá hefur sóknin verið

orðin jafnstór og hún var á seinni öldum (Johnsen 1847, 18). Máldaginn er einhverjum árum eða áratugum eldri en *Vilchinsmáldagi* klaustursins, enda hefur sá síðarnefndi sjö eignarjarðir umfram auk margs konar viðbóta annarra. Því er hæpið að prestskyld í Hörgsdal hafi enst lengur en fram á fyrri hluta fjórtándu aldar en auðveldlega gæti hún hafa verið tekin af fyrr. Hörgsdalur var meðal jarða sem klaustrið hafði nýlega eignast 1397 (*DI* 4, 238) og hafi prestskyldin ennþá verið þegar klaustrið komst yfir jörðina má ætla að brátt hafi orðið um hana því bræðrunum hefur verið litill akkur í að halda henni við.

Jólgeirsstaða er þegar að nokkru getið en þótt um kirkjuna séu nánast engar heimildir eru líkur til að hún hafi verið sóknarkirkja fyrir þá bæi í Holtum sem seinna sóttu til Áss og Árbæjar. Kirkja í Ási eignaðist Jólgeirsstaði um 1400 (*DI* 6, 322; *DI* 7, 42 – þessir máldagar eru vafalaust eldri en útgefendur ætla) og er til marks um að Jólgeirsstaðakirkja hafi þá, í síðasta lagi og eflaust löngu fyrr, verið aflögð, en Áskirkja tekið við hlutverki hennar. Þegar er sýnt hvernig mögulegt er að sókn Árbæjarkirkju hafi fyrrum legið til Jólgeirsstaða, að hluta eða í heild, en sé rétt til getið má hafa fyrir satt að kirkjum í Ási og Árbæ hafi verið aukið við kirknatalið eftir 1200.

Kirknatalið er eina heimildin um prestskyld á Hömrum í Grímsnesi. Varðveittur er miðaldamáldagi kirkjunnar, talinn frá um 1500 í fornbréfasafni (*DI* 7, 46–47), og stóð hún fram á sautjándu öld (*JÁM* 2, 334). Í máldagnum kemur fram að Hamrar séu í Skálholtskirkjusókn, en á Hömrum var einnig staðarbú Skálholts (Guðrún Ása Grímsdóttir 2006, 101). Frá því fyrir 1600 hafa Hamrar hins vegar verið í Mosfellssókn (*AM* 66a 8vo bl. 42^a–43^a, sbr. bl. 16^a), en hin eldri skipan bendir til að farið hafi fyrir Hamrakirkju svipað og Hörgsdalskirkju, að hún hafi fallið í skuggann af völdugum nágranna en sókninni verið skipt og prestskyld tekin út til að styrkja rekstur staðar og staðarbús. Mestu hefur valdið að heimanfylgja var lítil, aðeins 10 hundruð í landi, en jafnvel miðað við hæsta landskuldarhlutfall hrykki það hvergi nærri til að standa undir fjögurra marka prestkaupi, hvað þá meira. Eftir að Skálholtsbiskupar eignuðust Hamra hafa þeir því þurft að meta hvort þeir vildu borga með því að halda úti smásókn með eigin presti þar og hafa hagkvæmnisrökin greinilega orðið ofan á – þá sem svo oft. Giska má á að til Hamrakirkju hafi verið sótt frá Ormsstöðum, Eyvík og Vatnsnesi, og ef til vill einnig Stærribæ

og Minnibæ. Engar haldbærar vísbendingar eru um hvenær Hamrakirkja missti prestskyld sína.

Kroppur í Borgarfirði er að líkindum dæmi af svipuðum toga. Rétt eins og á Hömrum var þar Þorlákskirkja sem átti 10 hundruð í landi, en lítið er á miðaldamáldögum hennar að græða annað en vitnisburð um að greinilega hafi hún ekki haft prestskyld á seinni hluta fjórtánda aldar (*DI* 3, 222; *DI* 4, 121; *DI* 5, 400). Nauðsyn þótti enn um 1600 að Kroppskirkja stæði (*Alþingisbækur Íslands* 3, 196), en hún var löngu fallin í byrjun átjándu aldar (*JÁM* 4, 233). Heimildir um stærð Reykholtssóknar eru ungar, en góð rök eru fyrir því að frá því á seinni hluta fjórtánda aldar, ef ekki fyrr, hafi hún náð um allan Reykholtshrepp auk bæja í Hálsasveit, og þar með verið ein af þeim stærstu í landinu með meir en 30 lögbýlum (Benedikt Eyþórsson 2005, 114). Líklegt er að á meðan prestur sat á Kroppi hafi þangað sótt þeir bæir í Flókadal sem síðar sóttu til Reykholt, og ef til vill einhverjir fremstu bæja í Reykholtsdal sunnanverðum. Þar gæti því hafa verið sókn með tíu bæjum eða fleiri. Eftir því sem Reykholt óx sem kirkjumíðstöð hefur hins vegar orðið erfiðara fyrir litla og fátæka kirkju að keppa við voldugan granna, sem eflaust bauð dýrðlegri guðsþjónustur og var ásælinn í tíundir og tolla. Hefðu bændur í Kroppssókn viljað halda í prest sinn hefðu þeir getað stutt prestskyldina með fjárgjöfum, eins og víða má sjá að samtök hafa verið um, en það hafa þeir kosið að gera ekki og því fór sem fór.

Hér má bæta við Skarði á Rangárvöllum, en varðveittir eru þrjú máldagar hennar frá þrettánda og fjórtánda öld, sá yngsti í *Vilchinsbók* (*DI* 1, 355; *DI* 2, 693; *DI* 4, 68 sbr. *DI* 3, 217). Þeir geta allir um prestskyld en tilgreina ekki hversu margir bæir áttu sókn til kirkjunnar. Ætla má að þeir hafi verið tveir til fjórir. Samkvæmt *Flateyjarannál* og *Lögmannsannál* eyddist Skarð ásamt öðrum bæ í Heklugosi 1389 (*Íslandske Annaler*, 416) og má vel vera að þar með hafi kirkjuhald og prestvist í Skarði liðið undir lok. Ekki þótti þó öll von úti um það sjö árum síðar þegar máldagi kirkjunnar var skrifaður upp í *Vilchinsbók* að viðbættum porcio reikningi. Sigurður Þórarinsson taldi hinsvegar að hraun hafi hreinlega runnið yfir bæjar- og kirkjustæðið (Sigurður Þórarinsson 1968, 62–72). Hvernig sem í þessu liggur er ekki getið um Skarðskirkju eftir þetta og má telja víst að hún hafi liðið undir lok í kjölfar eldgossins, ef ekki í því sjálfu.

Þá er næst að huga að þeim kirkjum talsins sem ólíklega höfðu prestvist nema um skamma hríð. Til er máldagi Svínadals í Skaftártungu sem í

fornbréfasafni er ársettur til 1343, þótt hann beri engin einkenni sem sýni það ótvírætt; hann gæti verið frá þrettánda öld en líka þeirri fimmtánda. Tekið er skýrt fram að til kirkjunnar skuli sungið frá Búlandi, en leifar af fornri frægð sjást í því að talsvert meiri söngur var við Svínadalskirkju en hálfkirkjur almennt og prestkaupið var að sama skapi meira (*DI* 2, 784). Af þessu verður ekki annað ráðið en að Svínadalskirkja hefur verið ein af þeim sem jöðruðu við prestskyld en hafa ekki komið henni á legg, að minnsta kosti ekki til langframa, sennilega bæði vegna ónógrar heimanfylgju og nálægðar við sóknarkirkjur sem voru betri efnum búnar. Athyglisvert er að kirkja í Svínadal stendur einnig í skrá um kirkjur í Minnahéraði, sem áður er getið (*DI* 15, 713), en aðrar kirkjur skrárinnar, sem helst virðist frá fyrri hluta fjórtánda aldar eða lokum þeirrar þrettánda, voru prestskyldarkirkjur. Sú skrá styður því vitnisburð kirknatalsins um prestskyld í Svínadal, og bendir til að hún hafi enn verið við lýði öðru hvoru megin við aldamótin 1300.

Í kirknatali stendur „Kirkia I laügardal: hinum efra: og so hinum ytra.“ (Sveinbjörn Rafnsson 1993, 98). Annar þeirra er Miðdalur, sem var staður og örugglega með prestskyld þótt hennar sé ekki getið berum orðum í máldögum (*DI* 4, 38; 15, 647). Ólafur Lárusson taldi hinn Laugardalinn Efstadal (Ólafur Lárusson 1925, 35–36), enda er vitað um útkirkju þar (*JÁM* 2, 314). Svo vel vill til að *Árna saga biskups* geymir heimild um að þar hafi verið kirkjueign í landi í lok þrettánda aldar sem hægt var að setja skjólstæðing Skálholtsbiskups niður á (*ÍF* 17, 62, 103). Það er vel mögulegt að Efstidalur hafi fyrrum heitið Efri Laugardalur og Miðdalur Ytri Laugardalur, þótt þá verði vissulega erfitt að sjá í miðjunni á hverju Miðdalur hefur verið talinn vera, en bærinn sá hefur verið kallaður í Miðjum dal frá því á þrettánda öld hið skemmsta (*SturlR* 1, 506, 519, 522). Annar möguleiki er að Miðdalur sé Laugardalur efri en að sá ytri sé Laugarvatn og væri Miðdalur þá sá dalurinn sem var mitt á milli Laugarvatns og Efstadals. Á Laugarvatni var hálfkirkja sem lýst er í tveimur máldögum hennar frá fjórtánda öld (*DI* 3, 343; *DI* 4, 91), og er hún ekki síður líkleg til að hafa haft prestskyld um hríð en Efstadalskirkja. Sé það Laugarvatnskirkja sem prestskyldin var við hefur sú skipan verið liðin undir lok á seinni hluta fjórtánda aldar.

Önnur kirkja í Árneshöfði sem stendur í kirknatalinu en ekki er vitað um prestskyld við úr öðrum heimildum er Gegnishólar í Flóa. Annar

miðaldamáldaga hennar stendur í *Vilchinsbók* (*DI* 4, 58) en hinn, sem er keimlíkur, er talinn frá fimmtánda öld (*DI* 6, 320). Á þeim tíma hefur verið þar venjuleg hálfkirkja sem þjónað var frá Gaulverjabæ, og hlýtur prestskyldin að hafa lagst niður fyrir síðari hluta fjórtánda aldar. Mögulega fylgdi kirkjunni sókn, og kann hún að hafa tekið til Gegnishólatorfunnar allrar og jafnvel fleiri bæja í norðvesturhluta Gaulverjabæjarsóknar, en jafnlílegt er að einungis hafi verið heimilisprestur í Efri Gegnishólum. Enn og aftur virðist nálægð við öflugan kirkjustað, í þessu tilfalli Gaulverjabæ, verða til þess að efnalítill smáskirkja með prestskyld þreifst ekki. Til samanburðar má nefna Holtin í Rangárþingi, þar sem margar mjög efnalítill kirkjur (í Háfi, Ási, Árbæ, Haga og Marteinstungu auk Snjallsteinshöfða í Landsveit) héldu prestskyld fram eftir miðöldum og sumar lengur, sennilega einkum vegna þess að engin meiriháttar kirkjustaður ógnaði tilvist þeirra.

Í kirknatalinu eru þrjár kirkjur í Kjósarsýslu sem ekki er vitað um prestskyld við úr öðrum heimildum, auk Ingunnarstaða sem sagt er frá að ofan. Á þrettánda öld var talið að kirkja á Esjubergi væri ein sú elsta í landinu, enda rekja bæði *Landnámabók* og *Kjalnesinga saga* þá sögn að Örlygur Hrapsson landnámsmaður hafi reist þar kirkju í lok 9. aldar (*ÍF* 1, 52–55; *ÍF* 14, 5). *Kjalnesinga saga* bætir því við að sú kirkja hafi staðið enn í tíð Árna biskups Þorlákssonar og að þar hafi þá verið ryðbrunnin klukka og ævafornt plenarium með írsku letri sem biskup hafi látið fara suður í Skálholt (*ÍF* 14, 43). Engir máldagar Esjubergskirkju eru til og ekkert kemur fram í máldögum Brautarholts sem varpað getur ljósi á sóknaskipan á Kjalarnesi á miðöldum. Esjuberg er á sóknarenda Brautarholtssóknar eins og hún var á seinni öldum (Johnsen 1847, 104), og vera má að austustu bæir sóknarinnar hafi fyrr meir sótt til Esjubergs þótt allt eins líklegt sé að þar hafi aðeins verið heimilisprestur. Einnig kann flutningur hinnar írsku messubókar til Skálholts í lok þrettánda aldar að vera til marks um hnignun Esjubergskirkju og er ekki öðrum vísbendingum til að dreifa um hvenær hún gæti hafa misst prestskyldina.

Á Kjalarnesi háttar svo til að þar standa tvö stórbýli hlið við hlið, Hof og Brautarholt, og voru kirkjur á báðum sem getið er í kirknatalinu. Brautarholt var þó mun stærri jörð og kirkjan þar varð sóknarkirkjan. Af fjórtánda aldar máldögum Hofskirkju (*DI* 3, 220; *DI* 4, 114) sést að hún var afar litlum efnum búin, en þó var þar hálfkirkja fram yfir 1600

(Lbs 268 4to, bl. 162b; JS 143 4to, bl. 374). Mjög erfitt er að ímynda sér að Hofskirkju hafi tilheyrt sókn önnur en býlið sjálft og hjáleigur þess, og mætti þá túlka prestskyldina sem tilraun Hofsmanna til að varðveita sjálfstæði sitt gagnvart völdugri nágrönnum í Brautarholti. Þeir hafa þó ekki verið tilbúnir til að verja miklu fé til þessa, enda hefur prestskyldin ekki orðið langlíf. Engar vísbendingar eru um hvenær hún leið undir lok.

Til er forn máldagi Saurbæjarkirkju á Kjalarnesi (*DI* 1, 402) sem ársættur er í fornbréfasafni til 1220 en hann gæti verið frá því hvenær sem er á þrettánda öld eða byrjun þeirrar fjórtánda, enda nauðalíkur máldaga ársættum til 1315 (*DI* 3, 32). Í honum er skýrt kveðið á um sóknarmörk Saurbæjar og sagt að kirkjur á Eyri og í Mýdal, sem eru báðar innan þeirra marka, haldi tíundum heimilisfólks ef þar búi landeigendur, en ef leiguliðar séu borgi þeir til Saurbæjarkirkju. Ákvæðið stendur óbreytt í afskriftum í *Hítardalsbók* (*DI* 3, 343, sbr. *DI* 9, 17–18) og *Vilchinsbók* (*DI* 4, 114–115). Þessu verður ekki auðveldlega komið heim og saman við prestvist á Eyri, og ekki leysir úr að til er ágríp Eyrarkirkjumáldaga þess efnis að þegar Árni biskup vígði kirkjuna hafi hann heimilað að heimilisfólk á Eyri greiddi tíund sína og ljóstolla til hennar, en Eyrarbóndi gaf kirkjunni í Saurbæ tólf ær fyrir tekjumissinn (*DI* 2, 404). Ekki sést hver Árni biskup var, Þorláksson, Helgason (1304–1320) eða Ólafsson mildi (1413–1425). Ef Saurbæjarmáldagar eru rétt tímasettir má heita einkennilegt að þörf hafi verið á að veita heimild fyrir tíundarheimtu sem sóknarkirkjan, sem af tekjunum missti, hafði viðurkennt í eigin máldaga um áratugaskeið ef ekki aldarskeið. Líklega er að annaðhvort sé heimildin frá Árna Þorlákssyni og sé eldri en elsta gerð Saurbæjarkirkjumáldaga og það sé til hennar sem máldaginn vísar, eða að heimildin sé frá Árna milda og hann hafi þá í raun ekki gert annað en að endurreisa gamalt fyrirkomulag sem hefur þá væntanlega dankast um hríð. Hvort sem var er erfitt að koma prestskyld á Eyri saman við þessar heimildir og verður því helst að ætla að hún sé eldri en þær allar en hafi verið horfin ekki síðar en í byrjun fjórtánda aldar og sennilega fyrir tíð Árna Þorlákssonar.

Fyrir utan Hnappavelli og Rauðalæk, sem misstu prestskyld eftir 1362, og Skarð á Rangárvöllum, sem missti hana eftir 1389, bendir flest til að þær kirkjur sem nú eru taldar hafi verið búnar að missa prestskyld sína um miðja fjórtánda öld, og sumar hugsanlega löngu fyrr. Hjá einhverjum varð hún líklega aldrei annað en möguleiki. Það að þessar kirkjur standa

í kirknatalinu er helsta röksemd þess að telja að þær hafi haft viðvarandi prestskyld og legg ég til að það þýði líka að hún hafi haldist fram á fjórtánda öld við þær allar.

7. Prestskyldarkirkjur sem ekki standa í kirknatalinu

Að lokum skal hyggja að kirkjum sem ekki standa í kirknatalinu en heimildir eru þó um að hafi haft prestskyld. Þar eru fyrst tvær kirkjur á Austurlandi, Borgarhöfn í Fellshverfi og Breiða í Litlahéraði. Hvorug hafði prestskyld á síðasta hluta miðalda og gætu þær því hafa verið teknar út úr kirknatalinu á einhverju stigi málsins. Til eru þrjár samstofna máldagar Borgarhafnarkirkju, og er sá yngsti í *Vilchinsbók* (*DI* 4, 234–235), annar í *Hítardalsbók* (í ágripi; *DI* 3, 234), en sá elsti er einhverjum árum eða áratugum eldri (*DI* 2, 770–771 sbr. *DI* 8, 4). Samkvæmt þeim var prestskyld í landi en þó ekki full þjónusta, og prestkaup óvenjulega skilgreint: rúmlega $\frac{3}{4}$ af venjulegu kaupum við alkirkju. Óvenjulegt er einnig að aðeins hálfir ljóstollar féllu þar heima. Kirkjan átti enga sókn aðra en Borgarhöfn sjálfa, en þar hefur þó án efa verið margbýlt á miðöldum eins og síðar. Bendir því allt til að prestskyld þessi hafi staðið tæpt. Máldagar Kálfafells frá sama tímabili stangast á við þetta því í þeim er skýrt tekið fram að prestur frá Kálfafelli eigi að syngja til Borgarhafnarkirkju og missa söngs fjórða hvern helgan dag en sama prestkaup er þar og í Borgarhafnarmáldögum og sýnir það skyldleika þessara skjala (*DI* 2, 771; *DI* 3, 243–244; *DI* 4, 200–201, 234–235). Vandséð er hvernig leysa má úr þessu, en helst mætti stinga upp á að klausan um prestskyld sé upprunalegasti hluti Borgarhafnarmáldaga og að þar hafi á einhverju stigi málsins verið gefinn hlutur í heimalandinu til að standa undir prestvist; sú skipan hafi þó ekki festst í sessi og Kálfafellsprestar í raun og veru þjónað Borgarhafnarkirkju frá því á fjórtánda öld hið skemmsta. Ekki verður því mikið lagt upp úr því þó Borgarhafnarkirkju vanti í kirknatalið.

Öðru máli gegnir um kirkju á Breiða. Til eru tveir samstofna máldagar hennar frá fjórtánda öld sem sýna að hún hefur ekki aðeins haft prestskyld heldur einnig dálitla sókn með tveimur bænhúsum (*DI* 2, 772–73; *DI* 4, 14). Breiða var auk þess staður (Magnús Stefánsson 2000, 129) og hefur prestskyldin því staðið traustum fótum fjárhagslega. Prestkaupið var þó

einkennilega lágt, aðeins eitt hundrað, og því rúmlega þriðjungi minna kaup en venjulegt var. Breiða fór í eyði öðruhvoru megin við aldamótin 1700, en kirkja eða bænhús stóð þar enn 1592 (Jón Þorkelsson 1923, 260). Prestskyld og sóknarkirkjusess virðist Breiða hins vegar hafa misst í kjölfar Örafajökulgossins 1362. Til þess bendir að ornamenta frá Breiðarkirkju voru komin til Stafafells fyrir lok fjórtánda aldar (*DI* 4, 202), en þangað rötuðu einnig gripir úr Hnappavallakirkju og er þetta býsna afdráttarlaus vitnisburður um að kirkjurnar tvær hafi þá þegar misst fyrra hlutverk sitt. Fjara lá undir Skálholtsdómkirkju á fyrri hluta sextánda aldar sem tilheyrir hafði Breiðarkirkju áður (*DI* IX, 188), og hefur Breiða orðið dómkirkjujörð þegar sóknarkirkja lagðist af og jörðin seinna orðið bændaeign að hálfu og konungseign að hálfu (Björn Lárusson 1967, 333). Ekkert bendir því til annars en að Breiða hafi haft prestskyld á fyrri hluta fjórtánda aldar og ekki eru heldur sérstök rök fyrir því að halda að sú skipan hafi verið ný af nálinni, þótt auðvitað sé það ekki útilokað.

Hofs í Örafum er heldur ekki getið í kirknatalinu en þar var þó sannarlega sóknarkirkja þegar Örafajökull gaus 1362, enda Hofssókn sögð hafa lagst í eyði í gosinu (*Islandske Annaler*, 226). Til er máldagi Hofskirkju frá 1387 (*DI* 3, 400–401) og annar samstofna og eldri sem öruggt má telja að sé eldri en gosið (*DI* 2, 774–775). Samkvæmt þeim síðarnefnda átti Hofskirkja Svínafell hálf, en þess er ekki getið í þeim yngri. Hins vegar eignaðist Hofskirkja helming Svínafells aftur í jarðaskiptum 1482 (*DI* 6, 442–443), og er því ekki grunlaust um að jarðarpartinum hafi verið bætt við eldri máldagann við seinni afskriftir. Annað í máldaganum bendir þó ekki sérstaklega til þess, og margvíslegur munur er á máldögunum sem sýnir hversu mikil umskipti urðu á högum kirknanna í Örafasveit við gosið 1362. Því er alls ekki ómögulegt að Hofskirkja hafi í tvígang átt hlut í Svínafelli. Hafi Hofskirkja átt í Svínafelli á fyrri hluta fjórtánda aldar gæti það bent til að uppgangur Hofskirkju haldist í hendur við hnignun Svínafellskirkju, og hefur þá Hofskirkja fengið prestskyld og sneið úr Rauðalækjarsókn (fremur en Hnappavalla), en Rauðalækjarsókn þá bæst vestustu bærnir í sveitinni. Þessi umskipti verða ekki tímasett nánar en til seinni hluta þrettánda aldar eða byrjunar þeirrar fjórtánda.

Enn ein kirkja Örafasveitar sem ekki er í kirknatalinu er Sandfell, en örugglega má telja hana arftaka Rauðalækjar og prestskyld hennar yngri en 1362. Á Sandfelli var hálfkirkja í Rauðalækjarsókn meðan hún var og

hét (*DI* 1, 248; *DI* 2, 777), en hún var orðin sóknarkirkja 1483 (*DI* 6, 483). Til er máldagi hennar frá biskupstið Stefáns Jónssonar (1491–1518), vel mögulega eldri að stofni, sem sýnir að hún var þá staður (*DI* 7, 37–38). Hvenær á bilinu milli 1362 og 1483 Sandfellskirkja var stofnuð er því ekki vitað.

Í kirknatalinu stendur aðeins „í Vestmannaeyjum“ og verður það ekki skilið öðruvísi en átt sé við að þar sé ein kirkja. Frá því á fjórtánda öld voru þær hins vegar tvær, í Kirkjubæ og á Ofanleiti, og vill svo vel til að heimildir eru um stofnun þeirrar fyrrnefndu milli 1267 og 1280. Seinna árið gaf Árni Þorláksson Skálholtsbiskup Munklifi í Björgvin Kirkjubæjarkirkju, en í gjafabréfinu kemur fram að hún hafi verið stofnuð með ráði og samþykki Jóns rauða erkibiskups, sem kom til stóls síns 1267 (*DI* 2, 192). Varðveittur er máldagi kirkjunnar sem gæti sem best verið frá þeim tíma, eins og Jón Sigurðsson taldi (*DI* 2, 66), en í honum er þó ekki getið berum orðum um kirkjustofnunina. Af gjafabréfinu er helst að skilja að Kirkjubær hafi orðið prestskyldarkirkja fyrst á seinni hluta þrettánda aldar, sem útilokar ekki að þar hafi verið útkirkja eða bænhus áður. Bendir það sterklega til að Ofanleiti sé hin upphaflega sóknarkirkja í Vestmannaeyjum sem vísað er til í kirknatalinu (sbr. Matthías Þórðarson 1913, 61–63; Jóhann Gunnar Ólafsson 1939). Ný prestskyld við Kirkjubæ hefur að sama skapi ekki ratað í talið. Þó ber að líta til þess að sóknaskipun Vestmannaeyja var afar óvenjuleg og raunar einstæð, enda ein sókn þótt kirkjurnar væru tvær og prestarnir tveir. Það er meira að segja hugsanlegt að engin fjölgun hafi orðið við stofnun Kirkjubæjarkirkju ef tveir prestar þjónuðu áður Ofanleitiskirkju, og má því vera að þessi breyting hafi þótt litlu skipta frá sjónarmiði kontórista í Skálholti.

Oddgeirshóla vantar í A- og B-gerð kirknatalsins en henni var aukið við D-gerð, eins og áður greinir. Kirkjan sú hafði hinsvegar örugglega prestskyld frá því á fjórtánda öld og fram á þá sextánda, hið skemmsta, áður en hún var flutt að Hjálmholti um miðja átjándu öld (*Lovsamling* 3, 116–117, 197; *Annálar 1400–1800* 4, 372). Elsti máldagi kirkjunnar er eldri en *Vilchinsmáldagi* (*DI* 4, 51–52) og árssettur í fornbréfasafni til um 1220 (*DI* 1, 410), en í raun verður ekki annað um hann sagt en að hann sé líklega elsti máldagi kirkjunnar (vegna ákvæða um söngskyldu). Munur kvikfjáreignar og ornamenta er minni en svo að ástæða sé til að ætla að máldaginn sé meira en fáeinum áratugum eldri en *Vilchinsbók*.

Oddgeirshólakirkja var búgarðskirkja og lá þangað tíund af aðeins einum bæ öðrum, og getur hún því talist í flokki með Búðardal, Hjörsey og öðrum slíkum, og má vel hafa verið stofnuð á seinni hluta þrettándu aldar eða fyrri hluta þeirrar fjórtándu án þess að ljóst sé hvort eða hvernig Hraungerðiskirkju (væntanlega) var bættur skaðinn.

Undarlegra er að í kirknatalið vantar kirkjur á Hólum í Grímsnesi og Úlfjótuvatni í Grafningi, enda áttu þær báðar víðfeðmar sóknir, Hólar með fimmtán bæjum um 1600 (AM 66a 8vo bl. 42^a–43^a) en Úlfjótuvatn með tíu (AM 66a 8vo bl. 16b, 42^a–43^a; JS 143 4to, bl. 370). Lítið hefur varðveist af gömlum heimildum um kirkjuna á Hólum en *Vilchinsmáldagi* hennar er að stofni úr tíð Michaels biskups (1382–1391) (DI 4, 90–91). Lengra aftur verður ekki komist, en ljóst er að Búrfellssókn hefur ekki verið stærri á þrettándu öld en síðar (DI 2, 63–64) og því auðsætt að Hólasókn var ekki búin til á kostnað Búrfells. Einasta mætti láta sér detta í hug að Hólakirkju sé ekki getið í kirknatalinu vegna þess að Hamrakirkju er getið, en eins og þegar er rakið bendir flest til að hún hafi snemma lagst af. Vera má að þegar hún var lögð niður, og sóknin lögð að hluta til Skálholts, hafi ný kirkja verið stofnuð á Hólum sem þjónað hafi vestari hluta Hamrasóknar. Seint verður þetta þó sannað.

Svipuðu gegnir um Úlfjótvatnskirkju að elsti máldagi hennar er í *Vilchinsbók* (DI 4, 93). Kirkju þar er hins vegar getið í máldaga Bíldsfells sem ársettur er til um 1220 í fornbréfasafni (DI 1, 409). Sá er talsvert eldri en *Vilchinsmáldagi* sömu kirkju (DI 4, 93) og víslega vígslumáldagi, enda í honum ákvæði um messusöng og lýsingar. Að öðru leyti er fátt sem tímasetur hann og gæti hann verið frá því hvenær sem er fyrir miðja fjórtándu öld. Ekki fyrrir það Úlfjótvatnskirkju mikið. Í elsta máldaga Ölfusvatnskirkju kemur ekkert fram um stærð sóknarinnar sem til hennar lá (DI 1, 270), en af portio reikningi *Vilchinsmáldagans* (DI 4, 94–95) sést að í henni hafa þá ekki verið tíunduð meira en 50 jarðarhundruð, sem samsvarar því að þangað hafi þá legið, auk Ölfusvatns sjálfs, aðeins Nesjar, eins og raunar var á sextándu öld (DI 7, 47; DI 12, 662; DI 15, 644). Hafi Ölfusvatnssókn fyrrum verið stærri og Úlfjótvatnskirkja út úr henni stofnuð hlýtur það því að hafa gerst fyrir lok fjórtándu aldar. Hafi Úlfjótvatnskirkja ekki fallið úr kirknatalinu af vangá væri það engu að síður skýringin: Ölfusvatnskirkja hafi upphaflega þjónað öllum Grafningi milli Nesja og Torfastaða, en Úlfjótvatnskirkja sé yngri

stofnun og hafi bróðurpartur sóknarinnar lagst til hennar. Nöfn Ölfusvatns og Úlfljótsvatns gætu hæglega hafa valdið ruglingi enda keimlík, og auðvelt fyrir þann sem ekki þekkir til eða rýnir í illlæsilegt handrit að lesa annað nafnið fyrir hitt. Þannig er Úlfljótsvatn t.d. skrifað „Wlfusvatn“ í *Gíslamáldaga* (DI 15, 644),² en um það leyti, á seinni hluta sextándu aldar, er prestskyld horfin frá Ölfusvatni og jörðin ásamt Nesjum lögð til Úlfljótsvatnssóknar. Sá sem á þeim tíma vissi ekki um forna prestskyld á Ölfusvatni hefði því vel getað talið að Ölfusvatn í kirknatalinu ætti við Úlfljótsvatn. Í mesta lagi gæti þetta þó hafa unnið gegn því að Úlfljótsvatni væri bætt inn í skrána á seinni stigum, en það skýrir varla hvers vegna kirkjuna vantar alveg.

Ekki verður útilokað að kirkjur vanti í kirknatalið vegna vangár við afskriftir, en í öllum tilfellum er sú skýring vel innan ramma hins mögulega að kirkjurnar hafi ekki verið búnar að fá prestskyld þegar elsta sameiginlega forrit hinna varðveittu gerða var samið. Sú staðreynd að Kirkjubæjarkirkju í Vestmannaeyjum var ekki bætt við gæti bent til að uppfærsla kirknatsins hafi verið orðin gloppótt þegar um 1280. Ekki má þó leggja of mikið upp úr því enda sóknaskipan Vestmannaeyja mjög óvenjuleg, sem fyrr segir. Ekki var lítið svo á að önnur kirkjan væri útkirkja frá hinni, en frá sjónarmiði kirkjulegrar stjórnsýslu var það bitamunur en ekki fjár: sóknin var ein og léttvægt hvar prestarnir höfðu heimilsfesti innan hennar. Á það má minna að kirknatalið telur kirkjur en ekki presta, sem er einkennilegt ef það á rætur að rekja til Páls biskups og ef tilgangi hans er rétt lýst í *Páls sögu* – að telja presta svo hann gæti leyft utanferð þeirra án þess að það leiddi til prestsekle (ÍF 16, 313). Sé það hinn upphaflegi tilgangur hefur varðveisla og uppfærsla skjalsins lotið öðrum rökum eftir því sem leið á þrettándu öld. Einnig er klárt að kirkjum var áfram bætt við talið eftir 1280 og a.m.k. fram yfir 1317, þegar Eyrarkirkja í Bitru var vígð. Vel má vera að sumar viðbæturnar séu yngri, en skil urðu á milli forrita A- og B-gerða fyrir 1370 því aðeins A tekur upp Hvalsneskirkju sem þá fyrst varð sóknarkirkja. Ekki verður komist mikið nær tímasetningu hins sameiginlega forrits, en rök má færa fyrir því að einmitt um 1320 verði þau umskipti í skjalastjórn Skálholtsbiskupa sem sviptu kirknatalið upphaflegum tilgangi sínum.

2 Og þó var Gísli biskup sjálfur alinn upp á Úlfljótsvatni (Jón Egilsson 1856, 104) og hlýtur að hafa vitað hvað bærinn hét.

8. Máldagasöfnun og skjalastjórn Skálholtsbiskupa

Elsta varðveitta máldagasafn Skálholtsbiskupsdæmis er *Vilchinsbók*, sem árssett er til 1397. Mun hafa verið byrjað að skrifa hana upp þá en mikið af efni hennar er eldra að stofni til auk þess sem í henni eru yngri viðbætur (*DI* 4, 27–240). Forveri Vilchins biskups, Michael (1382–1391) setti einnig saman máldagabók, en hún brann í Skálholti um 1530 (*DI* 15, 708–709). Enn eldri máldagabók er varðveitt í ágripi, *Hítardalsbók*, og virðist hún stafa úr biskupstið Oddgeirs Þorsteinssonar (1365–1381) (*DI* 3, 214–235). Af henni sést að máldagar hennar voru teknir með viðbótum upp í *Vilchinsbók*, auk þess sem mun fleiri máldagar standa í þeirri síðarnefndu (204 sóknarkirkjumáldagar en 147 í *Hítardalsbók*). Bendir þetta til að unnið hafi verið hægt og bitandi að söfnun máldaga biskupsdæmisins á seinni hluta fjórtándu aldar og að fyrir sunnan hafi það ekki verið með sambærilegu átaki og *Auðunarmáldagar* sýna að gert var í Hólabiskupsdæmi 1318. Til er talsvert af máldögum úr tíð biskupanna Gyrðis Ívarssonar (1350–1360) og Jóns Halldórssonar (1322–1339), en Jón er elstur Skálholtsbiskupa sem bendla má við máldagabók. Heimildin um það er að vísu harla óljós en hún er athugasgrein sem sennilega er ættuð frá Jóni í Hítardal eða skrifuð upp af honum að minnsta kosti: „Datum annarar máldagabókar í Skálholti, þar sem Holtsmáldagi er í, 1326. Hún er 71 ári eldri en Vilchinsbók. Ergo er hún gerð af Jóni Halldórssyni biskupi“ (*DI* 2, 676). Hugsanlegt er að ályktunin sé röng, að bókin sem lýst er hafi ekki verið máldagabók frá þessum tíma heldur yngra safn af eldri máldögum á borð við Þjsks Bps A, II, 1, AM 261 fol. eða AM 263 fol. (sem Holtsafhending frá 1326 stendur einmitt í, sbr. *DI* 2, 581), en hitt er alveg mögulegt að þarna sé vísað í bók sem hafi, líkt og *Vilchinsbók* og *Auðunarmáldagar*, hafist með ártali í fyrirsögn eða formála.

Það er vel sennilegt að Jón Halldórsson hafi fyrstur sett saman máldagabók í Skálholtsbiskupsdæmi. Auðunn rauði Hólabiskup setti saman heildstætt máldagasafn fyrir sitt biskupsdæmi 1318 (*DI* 2, 423–489), og greinilegt er að máldagaritun í Skálholtsbiskupsdæmi tók verulegan kipp á fyrra helmingi fjórtándu aldar. Öfugt við Hólabiskupsdæmi eru allmargir máldagar varðveittir frá tólftu og einkum þrettándu öld úr Skálholtsbiskupsdæmi, en þeir bera með sér að stafa fremur frá kirkjunum sjálfum en miðlægri stjórnsýslu biskupanna. Biskupar höfðu greinilega

hönd í samningu þeirra flestra, og eftir því sem leið á þrettánda öld verður meira samræmi á innihaldi þeirra og uppsetningu sem gæti bent til að ritarar biskupa hafi í vaxandi mæli mótað hefðir um hvernig máldagar ættu að vera og haft forsögn um það þegar þeir voru samdir. Hins vegar bendir fátt til að biskupar hafi safnað þeim máldögum sem samdir voru í yfirreiðum þeirra með skipulögðum hætti fyrr en á fjórtánda öld. Eflaust hafa afrit og frumrit safnast í skjalakistur biskupa fram til þess, en vitnisburð um eiginlega máldagabók – heildstætt safn máldaga á einni bók úr öllu biskupsdæminu eða hlutum þess – er ekki að fá fyrr en eftir 1320. Í þessu er margt órannsakað, bæði um skrifarhefðir máldagaritaranna og stjórnsýslu biskupanna, sem varpað getur frekara ljósi á þessa þróun, en ótvírætt er að umskipti verða á fyrri hluta fjórtánda aldar. Þau sjást best á vaxandi fjölda varðveittra máldaga, en frá tólftu og þrettánda öld eru til tæplega hundrað máldagar samanborið við tæplega tvö hundruð frá fjórtánda öld sem telja má eldri en elsta varðveitta máldagasafnið, frá um 1370.³ Aukning stafar ekki af því að fleiri máldagar hafi verið samdir eftir því sem á leið, a.m.k. ekki fyrst og fremst, heldur að fleiri urðu eftir í Skálholti, enda lunginn af varðveittum máldögum ættaður úr skjalasafni stólsins en ekki einstökum kirkjum. Hún er því vitnisburður um að Skálholtsbiskupar hafi ekki aðeins farið að safna máldögum í auknum mæli heldur einnig að þeir hafi varðveitt þá betur, m.a. með því að fella þá í máldagabækur. Máldagar verða greinilega virk tæki í stjórnsýslu biskupa á fjórtánda öld. Þeir eru teknir með í yfirreiðir og við þá bætt upplýsingum um gjafir sem kirkjurnar hafa fengið frá síðustu yfirreið og portio reikningar gerðir upp. Máldagabækur biskupa urðu þannig betri og ítarlegri heimildir um eignir, réttindi og skyldur kirknanna en þau skjöl sem lágu við kirkjurnar sjálfar, enda sjást þess lítil merki eftir miðja fjórtánda öld að sjálfstæðir máldagar séu skrifaðir á kirkjubækur líkt og tíðkast hafði á þrettánda öld. Skjalasöfn biskupanna urðu því frumheimildir um kirkjur landsins og í krafti þeirrar þekkingar, sem biskuparnir bjuggu þannig yfir, jukust völd þeirra og áhrif.

3 Þessar talningar byggja á endurmati mínu á aldri máldaganna og koma því ekki að fullu heim og saman við árssetningar í Íslensku fornbréfasafni, en talning byggð á þeim myndi engu að síður gefa áþekka niðurstöðu.

9. Niðurstaða

Í upphafi var því varpað fram að sameiginlegt forrit varðveittra gerða kirknatalesins sé skjal sem Skálholtsbiskupar hafi notað í stjórnsýslu sinni á þrettánda öld og uppfært fram á þá fjórtánda uns það úreltist með tilkomu máldagabóka. Tilgáta mín er sú að talning Páls biskups á kirkjum og prestskyldum um 1200 hafi verið eitt skrefið í þá átt að byggja upp miðlæga þekkingu á kirkjum í biskupsdæminu. Skjalið hefur haft takmarkað notagildi miðað við máldagabækurnar nýju en engu að síður hefur það auðveldað Skálholtsbiskupum yfirsýn um kirkjuskípan biskupsdæmisins og komið að gagni við skipulagningu yfirreiða. Til þess bendir sérstaklega að kirknatalið var á einhverju stigi brætt saman við fjarðatal, en með því voru kirkjustaðir settir í landfræðilegt sambengi og búin til landalýsing sem átti sér ekki hliðstæðu á Íslandi á miðöldum. Kirknatalið var því hjálpargagn við stjórnsýslu Skálholtsbiskupa á þrettánda öld. Sú stjórnsýsla hefur verið miklu einfaldari í sniðum en seinna varð, og þegar betri tæki urðu tiltæk, um eða fyrir miðja fjórtánda öld, úreltist skjalið og hætt var að halda því við. Það þýðir að texti hins sameiginlega forrits varðveittra gerða þess innihélt þær kirkjur biskupsdæmisins sem prestskyld höfðu á fyrri hluta fjórtánda aldar – yngsta viðbót sem með vissu verður árssett er frá 1319, og forrit gerðanna getur ekki verið yngra en 1370. Það er því hugsanlegt að við uppfærslu skjalsins hafi fyrst og fremst verið bætt við kirkjum sem fengu prestskyld á meðan eldri kirkjur, sem misst höfðu prestskyld, héldust að jafnaði inni. Það er hinsvegar ekki hægt að sýna fram á það og sýnilega var of mikið rjúbl á prestskyldum á þrettánda öld til þess að varlegt sé að ganga að því gefnu. Niðurstaða mín er því að hið varðveitta kirknatal sé heimild um prestskyldarkirkjur Skálholtsbiskupsdæmis á fyrri hluta fjórtánda aldar og að það sé ekki nothæf heimild um prestskyld einstakra kirkna í biskupsstíð Páls Jónssonar. Þótt eflaust hafi mikill meirihluti þeirra staðið í kirknatalinu frá upphafi verður það ekki notað eitt og sér til að slá slíku föstu í einstökum tilfellum. Kirknatalið er fyrst og fremst heimild um stjórnsýslu Skálholtsbiskupa áður en þeir stofnuðu til máldagabóka.

HEIMILDASKRÁ

HANDRIT

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík:

AM 261 fol.

AM 263 fol.

AM 66a 8vo

Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, Reykjavík:

Lbs 108 4to

Lbs 268 4to

JS 143 4to

Safn Konungsbókhöðunnar í Stokkhólmi:

Holm papp. 8vo nr. 25.

PRENTAÐAR HEIMILDIR

Alþingisbækur Íslands 3. 1595–1605. 4. 1606–1619. Útg. Jón Þorkelsson. Acta comitiorum generalium Islandiæ. Reykjavík: Sögufélag, 1917–1924.

Annálar 1400–1800 1, 4. Útg. Hannes Þorsteinsson. Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag, 1922–1927, 1940–1948.

Benedikt Eypórsson. „Reykholt and church centres.“ *Church Centres. Church Centres in Iceland from the 11th to the 13th century and their Parallels in other Countries.* Ritstj. Helgi Þorláksson. Snorrastofa, Rit 2. Reykholt: Snorrastofa, 2005, 105–116.

Biskupasögur 1–2. Útg. Guðbrandur Vigfússon et al. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag, 1858–1878.

Björn Lárusson. *The Old Icelandic Land Registers.* Þýð. W. F. Salisbury. Lund: C. W. K. Gleerup, 1967.

DI = *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn* 1–16. Útg. Jón Sigurðsson et al. Kaupmannahöfn, Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag, 1857–1976.

Einar Bjarnason. *Lögrettumannatal.* Sögurit 26. Reykjavík: Sögufélag, 1952–1955. Guðrún Ása Grímsdóttir. „Biskupsstóll í Skálholti.“ *Saga biskupsstólanna. Skálholt 950 ára – 2006 – Hólar 900 ára.* Ritstj. Gunnar Kristjánsson et al. [s.l.]: Bókauktgáfan Hólar, 2006, 21–243.

- Hálfðan Jónsson. „Descriptio Ölveshrepps anno MDCCIII.“ *Árnessýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1843 og Lýsing Ölfushrepps anno 1703 eftir Hálfðan Jónsson*. Útg. Svavar Sigmundsson. Reykjavík: Sögufélag, 1979, 234–250.
- Islandske Annaler indtil 1578*. Útg. Gustav Storm. Ósló: Det norske historiske kildeskrieffond, 1888.
- ÍF = *Íslenzk fornrit 1–*. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1933–.
- JÁM = *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Víðalín 1–11*. Kaupmannahöfn: Hið íslenzka fræðafjelag, 1913–1943.
- Johnsen, Jón. *Jarðatal á Íslandi með brauðalýsingum, fólkstölu í hreppum og prestaköllum, ágripi úr búnaðartöflum 1835–1845, og skýrslum um sölu þjóðjarða á landinu*. Kaupmannahöfn: [s.n.], 1847.
- Jóhann Gunnar Ólafsson. „Ofanleitiskirkja.“ *Árbók hins íslenzka fornleifafélags 1937–1939* (1939): 169–171.
- Jón Egilsson. „Biskupa-annálar Jóns Egilssonar.“ Útg. Jón Sigurðsson. *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmenta að fornu og nýju 1*. Kaupmannahöfn: Hið íslenzka bókmentafélag, 1856, 15–136.
- Jón Halldórsson. *Biskupasögur Jóns prófests Haldórssonar í Hitardal. Með viðbæti*. Sögurit 2. Reykjavík: Sögufélag, 1903–1910.
- Jón Þorkelsson. „Kirkjustaðir í Austur-Skaptafellspingi.“ *Blanda. Fróðleikur gamall og nýr 2* (1923): 247–268.
- Kálund, Kristian. *Bidrag til en historisk-topografisk Beskrivelse af Island 1. Syd- og Vest-Fjærdingerne*. Kaupmannahöfn: Gyldendalske Boghandel, 1877.
- Kálund, Kristian. *Íslenzkir sögustaðir 4. Austfirðingafjórðungur*. Þýð. Haraldur Matthíasson. Reykjavík: Örn og Örlygur, 1986.
- Lovsamling for Island 3. 1749–1772. Indeholdende Udvalg af de vigtigste ældre og nyere Love og Anordninger, Resolutioner, Instructioner og Reglementer, Althingsdomme og Vedtægter, Collegial-Breve, Fundatser og Gavebreve, samt andre Aktstykker til Oplysning om Islands Retsforhold og Administration i ældre og nyere Tider*. Útg. Jón Sigurðsson et al. Kaupmannahöfn: Höst, 1854.
- Magnús Stefánsson. *Staðir og staðamál. Studier i islandske egenkirkelige og beneficial-rettslige forhold i middelalderen 1*. Universitetet i Bergen, Historisk institutt, Skrifter 4. Björgvin: Universitetet i Bergen, Historisk institutt, 2000.
- Mariu saga. Legender om jomfru Maria og hendes jartegn*. Útg. C. R. Unger. Det norske oldskriftselskabs samlinger 11–12, 14, 16. Ósló: [s.n.], 1871.
- Matthías Þórðarson. „Vestmannaeyjar.“ *Árbók hins íslenzka fornleifafélags 1913* (1913): 17–63.
- Ólafur Lárusson. „Kirknatal Páls biskups Jónssonar.“ *Skírnir* 99 (1925): 16–37. Endurpr. í Ólafur Lárusson. *Byggð og saga*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, 1944, 123–145.
- Sigurður B. Sívertsen. „Viðbætur við lýsingu Útskálaprestakalls.“ *Sýslulýsingar og sóknalýsingar*. Landnám Ingólfs. Safn til sögu þess 3. Reykjavík: Ingólfur, 1937–1939, 180–188.

- Sigurður Þórarinnsson. *Heklueldar*. Reykjavík: Sögufélag, 1968.
- SturlR* = *Sturlunga saga* 1–2. Útg. Jón Jóhannesson et al. Reykjavík: Sturlunguútgáfan, 1946.
- Sveinbjörn Rafnsson. *Páll Jónsson Skálholtsbiskup. Nokkrar athuganir á sögu hans og kirkjustjórn*. Ritsafn Sagnfræðistofnunar 33. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, 1993.
- Sveinn Níelsson. *Prestatal og prófasta á Íslandi*, 2. útg. Útg. Hannes Þorsteinsson et al. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1949–1951.
- Sveinn Víkingur. „Kirknaskrá Páls biskups.“ *Getið í eyður sögunnar*. [s.l.]: Kvöldvökuútgáfan, 1970, 152–170.

SUMMARY

The Beginning of Charter Collection and Episcopal Bureaucracy In Iceland. Further Studies on Bishop Páll's *List of Churches*

Keywords: *Kirknatal*, Páll Jónsson, episcopal administration, Skálholt, diplomas, *prestskyld*.

A list of churches in the diocese of Skálholt that has survived in post-Reformation copies has traditionally been associated with the reference in *Páls saga biskups* to Bishop Páll Jónsson having the churches and ministries in his diocese counted during his time in office (1195–1211). There is good reason to believe that the surviving list has its origins in this early bureaucratic initiative, but examination of additions to and possible omissions from this list suggests that the common predecessor of the extant versions had been updated regularly, and that it described conditions as they were in the diocese in the first half of the 14th century. The surviving list can therefore not be used as evidence as to which churches had ministries around 1200. It may be that the list was used as an administrative resource until 1320–1370 when the compilation of far more detailed cartularies rendered it obsolete.

Orri Vésteinsson
Háskóla Íslands
Sæmundargötu 2
IS-101 Reykjavík
orri@hi.is